

294.31218
พ717ถ

สรณ์งานฌาปนกิจศพ

นางถนอม สามเสน

เจ้าภาพ

ขอขอบพระคุณอย่างสูงแด่ท่านที่ได้ให้เกียรติมา

ในงานฌาปนกิจศพ นางถนอม สามเสน วันนี้

หากมีสิ่งบกพร่องหรือไม่เรียบร้อยประการใด

ขอได้โปรดประทานอภัยด้วย

ตำนานพระพุทธเจดีย์

(บางตอน)

พระนิพนธ์

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ

ตำนานพระพิมพ์

ของ

ศาสตราจารย์ ยอช เซเดส์

และ

พระพุทธรูปปางต่าง ๆ

พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ

นางถนอม สามเสน

ณ เมรุวัดมกุฎกษัตริยาราม

วันที่ ๔ ตุลาคม ๒๕๐๘

เลขหมู่ ว๙๑.๓๑๒๑๘
พ ๗๑๗ ก
๐๑๓๓๕๘
เลขทะเบียน

12897

คำนำ

ในงานฌาปนกิจศพ นางถนอม สามเสน กำหนดงานวันที่ ๔ ตุลาคม ๒๕๐๙ ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม บุตรธิดาของผู้วายชนม์ ได้มาติดต่อกับเจ้าหน้าที่กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร ขออนุญาตพิมพ์เรื่อง ตำนานพระพุทธเจดีย์ พระนิพนธ์ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ เฉพาะตอนที่ ๑ ตอนที่ ๒ และตอนที่ ๔ กับขอพิมพ์เรื่องตำนานพระพิมพ์ ของ ศาสตราจารย์ ยอช เซเดส์ เพื่อแจกเป็นอนุสรณ์ในงานนี้ กรมศิลปากรยินดีอนุญาตให้จัดพิมพ์ได้ตามความประสงค์ อนึ่ง เจ้าภาพขอพิมพ์เรื่อง พระพุทธรูปปางต่าง ๆ ซึ่งมิใช่ลิขสิทธิ์ของกรมศิลปากร รวมไว้ในเล่มนี้ด้วย

เรื่องตำนานพระพุทธเจดีย์นี้ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ทรงพระนิพนธ์ขึ้นเพื่อให้ตีพิมพ์สนองคุณ ในงานพระราชทานเพลิงศพ มารดา คือ เจ้าจอมมารดาชุ่ม รัชกาลที่ ๔ เมื่อปีขาล พ.ศ. ๒๔๖๙ แต่เนื่องด้วยในคราวนั้น ทรงมีเวลาตรวจค้นน้อย เกรงว่าจะมีข้อวิปลาสคลาดเคลื่อน ต่อมาจึงทรงตรวจแก้ไขใหม่ ได้ตีพิมพ์ฉบับแก้ไขเป็นครั้งแรกในงานฌาปนกิจศพ นายมังกร สามเสน เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๐ เรียกชื่อหนังสือว่า ตำนานพระพุทธเจดีย์สยาม ต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๓ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตีพิมพ์หนังสือนี้ในงานพระราชทานเพลิงพระศพ สมเด็จพระสังฆราชเจ้ากรมหลวงวชิรญาณวงศ์ ในการพิมพ์คราวนั้น หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล ได้ทรงตรวจสอบทำเชิงอรรถเพิ่มเติม แล้วเรียกชื่อหนังสือเสียใหม่ว่า

ตำนานพระพุทธเจดีย์ เชิงอรรถที่หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล ทรงเพิ่มเติมคือที่พิมพ์ด้วยตัวจิ๋ว ส่วนเชิงอรรถที่ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงไว้แต่เดิม ให้พิมพ์ด้วยตัวธรรมดา ทั้งนี้เพื่อให้เป็นที่สังเกตทราบได้ อนึ่ง ในคราวพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๐๓ นั้น หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล ได้ทรงเลือกภาพประกอบใหม่ และในการพิมพ์คราวนี้ ได้ตีพิมพ์คำนำเมื่อพิมพ์ครั้งแรกไว้ด้วย

ส่วนเรื่อง ตำนานพระพิมพ์นั้น ศาสตราจารย์ ยอช เซเดส์ ได้เขียนขึ้น เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๙ ได้ตีพิมพ์เผยแพร่มาแล้วหลายครั้ง นับว่าให้ประโยชน์ทางด้านการสอบสวนโบราณคดี เช่น ประวัติของพระพิมพ์สมัยต่าง ๆ และลักษณะของพระพิมพ์ เป็นต้น หวังว่าคงเป็นที่พอใจของบรรดานักโบราณคดี และท่านผู้สนใจตามสมควร

กรมศิลปากรขออนุโมทนาในกุศลราศีทักษิณานุปทาน ซึ่งเจ้าภาพได้จัดบำเพ็ญอุทิศแด่ นางถนอม สามเสน และได้ให้พิมพ์หนังสือนี้แจกจ่ายเป็นกุศลสาธารณประโยชน์ ขอกุศลทั้งนี้จงเป็นปัจจัยส่งเสริมให้นางถนอม สามเสน ผู้วายชนม์ ได้ประสบแต่อิฏฐคุณมนุญผลในสัมปรายภพ สมดังเจตจำนงของเจ้าภาพทุกประการ เทอญ.

กรมศิลปากร

๒๗ กันยายน ๒๕๐๙

คำปรารภ

ในงานฌาปนกิจศพนายแม่ ณ วันจันทร์ ที่ ๔ ตุลาคม ๒๕๐๘ ลูก ๆ ได้ปรารภกันที่จะพิมพ์หนังสือแจกเป็นธรรมบรรณาการแด่ท่านที่เคารพนับถือที่ได้ให้เกียรติมาในงานนี้ จึงพิจารณาเลือกเอาหนังสือที่มีส่วนสัมพันธ์กับนายแม่ มี ๔ เรื่องด้วยกัน คือ

เรื่องที่ ๑ ตำนานพุทธเจดีย์ อันเป็นพระนิพนธ์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ซึ่งนายแม่ได้รับอนุญาตให้ตีพิมพ์แจกในงานฌาปนกิจศพคุณพ่อ เมื่อ ๒๑ ธันวาคม ๒๔๙๐ มาครั้งหนึ่งแล้ว แต่การพิมพ์ครั้งนั้นมิได้นำมาพิมพ์ทั้งเล่ม คงคัดเลือกมาเป็นบางตอนเท่าที่เห็นว่าเป็นการเหมาะสมกับกาลสมัย พร้อมกับนำเรื่องเกี่ยวกับพระพิมพ์มาเพิ่มเติมรวมไว้ด้วย เมื่อรูปเรื่องได้เปลี่ยนไป จึงได้ตั้งชื่อหนังสือใหม่ว่า “ย่อตำนานพุทธเจดีย์และตำนานพระพิมพ์” ครั้นแล้วได้ขออนุญาตต่อกรมศิลปากร ก็ได้รับอนุญาตให้จัดพิมพ์ได้ตามประสงค์ และเพื่อสะดวกแก่การรวบรวมหลักฐานตำนานเกี่ยวกับเรื่องนี้ให้ถูกต้องสมบูรณ์ จึงได้ขอร้องให้กรมศิลปากรช่วยจัดให้โดยตลอด ก็ได้รับความกรุณาอนุเคราะห์ด้วยดี และยังได้รับความกรุณาจากท่านเจ้าคุณพระรัตนเมธี วัดมหาธาตุ ช่วยเหลือและให้ความคิดเห็นอีกด้วย ลูก ๆ ขอขอบพระคุณอย่างยิ่งไว้ ณ ที่นี้

เรื่องที่ ๒ ภาพแสดงวิธีจัดดอกไม้หน้าศพ หนังสือเล่มนี้เกิดขึ้นจากประสพการณ์งานบำเพ็ญกุศลประจำสัตตมวารศพนายแม่ ซึ่งบรรดาท่านที่เคารพนับถือและญาติมิตรมาร่วมบำเพ็ญกุศล แต่ละสัตตมวารก็ได้มีการประดับตกแต่งดอกไม้สดทั้งที่โต๊ะบูชาและหีบศพ มีแบบต่าง ๆ

ตามความต้องการของเจ้าภาพและอนุรูปแก่บุปผชาตินานาพันธุ์อันจะพึงมีเห็นเป็นภาพที่สะดุดตาประทับใจยิ่งนัก จึงได้บันทึกภาพไว้ทุกครั้งที่มีการบำเพ็ญกุศล เห็นว่าอาจเป็นประโยชน์สำหรับผู้ที่จะต้องจัดงานทำนองเดียวกันนี้บ้างไม่มากก็น้อย ดังนั้น จึงจัดพิมพ์ขึ้นเป็นอีกเล่มหนึ่ง

เรื่องที่ ๓ มีหัวข้อเรื่องว่า "เชื่อดี" ของท่านเจ้าคุณพระราช-ญาณดิลก เจ้าอาวาสวัดธาตุทอง พระโขนง เรียบเรียง ท่านผู้เรียบเรียงมุ่งอบรมสั่งสอนฆราวาสผู้อยู่ครองเรือน ให้ประพฤติดีปฏิบัติชอบอยู่ในกรอบแห่งศีลธรรม พร้อมกับมีคติธรรมสอนใจพิมพ์ร่วมอยู่ด้วย จึงเป็นหนังสือที่น่าอ่าน เหมาะแก่นักศึกษาและนักปฏิบัติโดยแท้

เรื่องที่ ๔ คือทำวัตรเช้า – ทำวัตรเย็น เหมาะสำหรับมีไว้ประจำตัวของชาวพุทธทั่วไป สะดวกแก่ผู้ที่ไม่เคยเรียนภาษาบาลีมาก่อนก็อ่านได้เหมือนอ่านภาษาไทย เพราะได้แก้ไขภาษาบาลีมาเป็นภาษาไทยไว้ตลอดเล่ม

สำหรับเรื่องที่ ๓ และ ๔ ได้รวมตีพิมพ์ไว้ในเล่มเดียวกัน จึงรวมเป็นหนังสือ ๓ เล่ม หนังสือ ๒ เรื่องข้างท้ายนี้ นายแม่ได้พิมพ์แจกเป็นธรรมบรรณาการในงานฉลอง ๒๕ พุทธศตวรรษ พ.ศ. ๒๕๐๐ มาแล้ว

หวังว่าหนังสือทุกเล่มที่นำมาตีพิมพ์แจกเป็นธรรมบรรณาการในงานฌาปนกิจศพนายแม่ ณ ครั้งนี้ คงจักอำนวยประโยชน์แก่ท่านที่รับไปตามสมควร

อนึ่ง ลูกทุกคนรู้สึกเป็นหนี้บุญคุณอยู่อย่างมาก ในการที่ได้รับความเอื้อเฟื้อเมตตาจากท่านที่เคารพนับถือและญาติมิตร ได้ให้เกียรติมา

เยี่ยมคารวะศพนายแม่ และรับเป็นเจ้าภาพบำเพ็ญกุศลประจำสัตตมวาร ตลอดจนมาในงานฌาปนกิจศพด้วย และบางท่านก็ได้กรุณามาช่วยจัดดอกไม้ประดับศพ ให้ดอกไม้ ใบไม้ ให้ยืมอุปกรณ์เครื่องใช้ต่าง ๆ ลูกทุกคนขอกราบขอบพระคุณอย่างสูงไว้ ณ ที่นี้

งานนี้ หากจะพึงมีข้อขาดตกบกพร่องประการใด อันพ้นวิสัยที่จะสนองได้ ก็หวังว่าจักได้รับประทานอภัย

ขออานิสงส์แห่งการพิมพ์หนังสือดังกล่าว เป็นธรรมบรรณาการกับทั้งบุญกุศลที่ลูก ๆ และหลาน ตลอดญาติมิตร และท่านที่เคารพนับถือได้ร่วมกันบำเพ็ญสนองนายแม่ด้วยกตัญญูกตเวทิตาธรรม ตั้งแต่ต้นจนอวสานการฌาปนกิจนี้ จงเป็นพลวปัจจัยอำนวยความสุขโสมนัสแด่ดวงวิญญาณนายแม่ที่เคารพรักของลูก ๆ ในสัมปรายภพ ทุกประการ.

บุตร–ธิดา

บ้านถนอมสุข ถนนนครไชยศรี

๒๓ กันยายน ๒๕๐๙

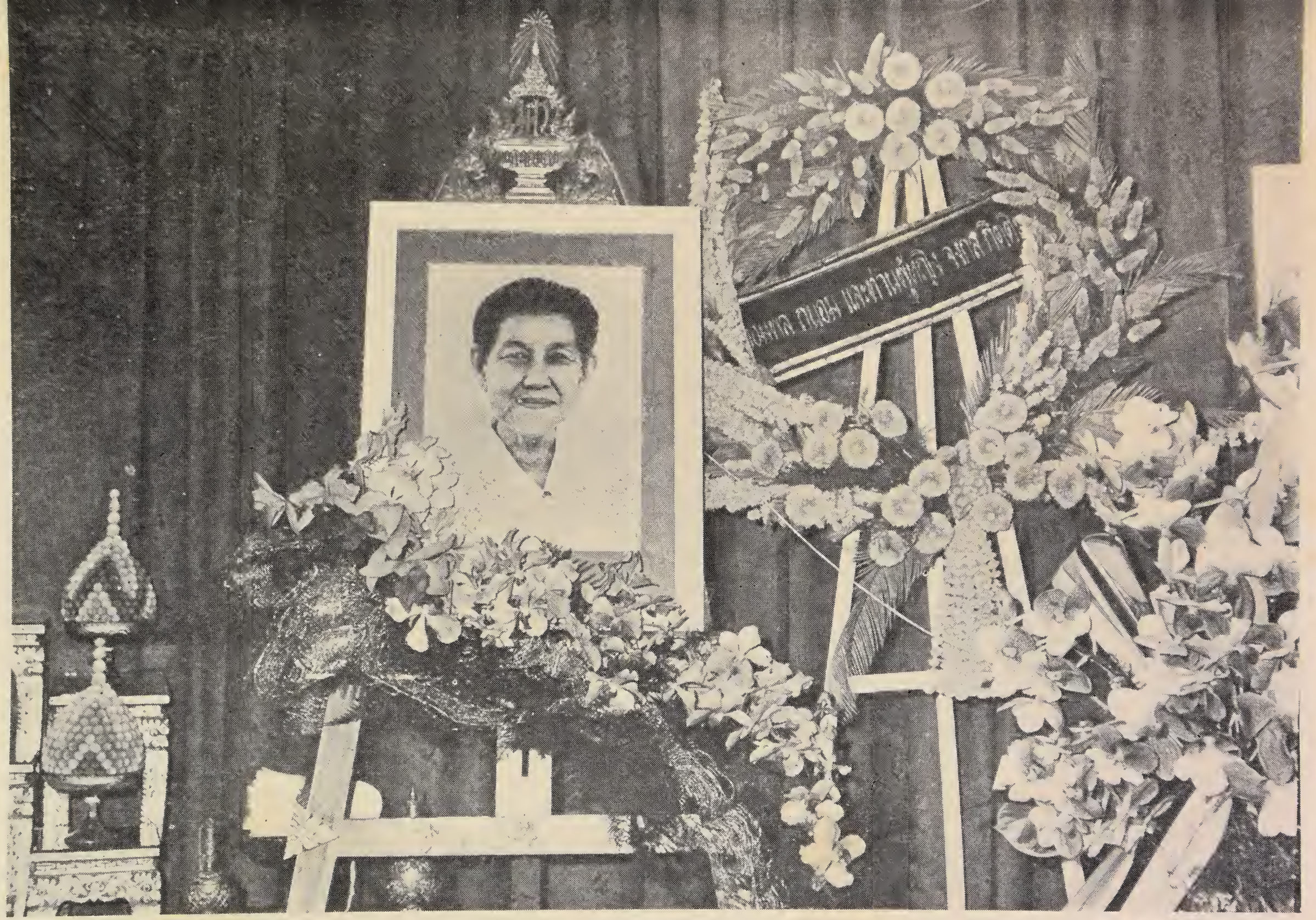

นางถนอม สามเสน

ชาตะ ๒๓ มกราคม ๒๔๓๒

มรณะ ๒๕ มิถุนายน ๒๕๐๘

ถ่ายเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๒

ถ่ายเมื่อวันบำเพ็ญกุศลอุทิศ "ปัญญาสมวาร"
ณ บ้านถนอมสุข
วันที่ ๑๓ สิงหาคม ๒๕๐๘

ในวันบำเพ็ญกุศลสตมวารที่ ๑๒
วันที่ ๑๗ กันยายน ๒๕๐๘

ประวัติย่อ

นางถนอม สามเสน

นางถนอม สามเสน เกิดเมื่อวันพฤหัสบดี ขึ้น ๓ ค่ำ ปีฉลู ตรงกับวันที่ ๒๓ มกราคม ๒๔๓๒ เป็นบุตรคนที่ ๕ ของนายเทียนสั่ง และนางสาคร เทียนสว่าง เมื่ออายุ ๑๙ ปี ได้ทำการสมรสกับนายมังกร สามเสน ซึ่งในขณะนั้นรับราชการเป็นอัยการอยู่จังหวัดพิจิตร เมื่อสมรสแล้ว ได้ย้ายไปรับราชการอยู่จังหวัดประจวบคีรีขันธ์ และต่อมาได้ไปอยู่จังหวัดเพชรบุรี จนกระทั่งนายมังกร สามเสน ได้ลาออกจากราชการมาทำการค้าที่จังหวัดพระนคร ก็ได้อยู่ร่วมทุกข์ร่วมสุขตลอดมา จนนายมังกร สามเสน ถึงแก่กรรมเมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๐ มีบุตร-ธิดาด้วยกันรวม ๖ คน

๑. นายสกล สามเสน

๒. นายสะไกร สามเสน

๓. นางบุญเกื้อ เบญจกาญจน์

๔. นางกึ่งแก้ว จารุวัสตร์

๕. เด็กหญิงนิด (ถึงแก่กรรมเมื่ออายุ ๒ ขวบ)

๖. คุณหญิงกนิษฐา วิเชียรเจริญ

และมีหลาน ๑๕ คน เหลน ๒ คน

นางถนอม สามเสน ป่วยด้วยโรคเส้นโลหิตในสมองตีบ ถึงแก่กรรมที่บ้านถนอมสุข ๑๐๕๖ ถนนนครไชยศรี จังหวัดพระนคร เมื่อวันที่ ๒๕ มิถุนายน ๒๕๐๙ เวลา ๒๓.๔๕ น. รวมอายุ ๗๖ ปี ๕ เดือน ๒ วัน

มณี สามเสน เรียบเรียง

คติธรรม

ของ

สมเด็จพระมหาวีรวงศ์

วัดมกุฎกษัตริยาราม

ความเกิดกับความตายเป็นของคู่กัน ความเป็นอยู่ระหว่างเกิดกับตายเรียกว่า ชีวิต และชีวิตย่อมเป็นที่รักของมนุษย์และสัตว์ทั้งปวง ผู้มีชีวิตทุกจำพวกย่อมขวนขวายเพื่อเป็นอยู่ บางคนบางพวกเป็นอยู่ดี มีคุณมีประโยชน์แก่โลก บางคนบางพวกเป็นอยู่ไม่ดี เป็นโทษ ไม่มีประโยชน์เบียดเบียน ก่อทุกข์ยากเดือดร้อนแก่ผู้อื่น ผู้เป็นอยู่ดีมีคุณมีประโยชน์ย่อมเป็นที่รัก ที่เคารพนับถือของชนทั้งหลาย ทุกคนปรารถนาให้มีอายุยืน ไม่อยากให้ตาย เมื่อตายแล้วก็พากันอาลัยเสียดาย ประกาศคุณความดีให้ปรากฏเป็นเกียรติแก่ตนแก่วงศ์ตระกูลและลูกหลาน ด้วยการบำเพ็ญบุญกุศลอันเป็นปัจจัยแห่งความสุขอุทิศให้ ฝ่ายผู้เป็นอยู่ไม่ดี เป็นโทษ ไม่เป็นประโยชน์แก่โลก ย่อมเป็นที่รังเกียจเกลียดชังของเพื่อนมนุษย์ เพราะเป็นภัยแก่สังคม เมื่อตายก็หาผู้อาลัยเสียดายไม่ได้ เขากลับพากันเบาใจด้วยรู้สึกว่าพ้นทุกข์พ้นร้อน ไม่มีใครอยากทำบุญกุศลอุทิศให้ เพราะไม่ต้องการจะพบเห็นอีกต่อไป ข้อนี้แสดงให้เห็นความจริงว่า กรรมดีที่เป็นคุณเป็นประโยชน์แก่ตนแก่สังคมนั้น ไม่รู้จักตาย แม้ผู้กระทำตายไปแล้วก็ยังเป็นที่รักที่นับถืออยู่ และย่อมเป็นของผู้ทำอยู่เสมอไป คือติดตามอำนวยผลแก่ผู้ทำให้เป็นผู้ไปดี มีความสุขความเจริญในชาติภพต่อ ๆ ไป แม้กรรมชั่วที่เป็นโทษไม่เป็นประโยชน์ก็เป็นเช่นเดียวกัน คือไม่รู้จักตาย ย่อมเป็น

ของผู้ทำเสมอไป คือติดตามอำนวยผลแก่ผู้ทำให้เป็นผู้ไปไม่ดี มีทุคติ คือ ภูมิเป็นที่ไปชั่ว มีแต่ทุกข์ยากเดือดร้อน เพราะฉะนั้น กรรมจึงเป็นสิ่งสำคัญที่สุด ที่ควรระวัง คือการเลือกทำแต่กรรมที่ดี ที่เป็นบุญกุศล เป็นประโยชน์แก่ตนแก่โลก ด้วยเหตุนี้ สมเด็จพระบรมศาสดาจึงตรัสสอนให้พิจารณาเนือง ๆ ว่า "เรามีกรรมเป็นของตน เป็นผู้รับผลของกรรม เราจัดทำกรรมใดไว้ ดีก็ตาม ชั่วก็ตาม จักเป็นผู้รับผลของกรรมนั้น" ดังนี้

อุบาสิกาถนอม สามเสน ซึ่งเป็นที่รู้จักคุ้นเคยนับถือของข้าพเจ้ามานาน ท่านเกิดในสกุลที่เป็นสัมมาทิฏฐิ เคารพนับถือพระรัตนตรัยเป็นสรณะที่พึ่ง ดำรงตนในธรรมสุจริต เลี้ยงชีวิตในทางที่ชอบเป็นสัมมาอาชีวะ เป็นเหตุให้ท่านได้รับการสั่งสอนอบรมอันดีในภูมิธรรมสัตบุรุษ นับว่าเป็นผู้มาดี คือปุพเพกตปุญญตาของท่านสนับสนุนท่านให้เกิดในวงศ์ของสัตบุรุษ ซึ่งบริบูรณ์ด้วยคุณสมบัติและโภคสมบัติ นำให้รู้จักเลี้ยงชีวิตในทางที่ชอบตามวงศ์ตระกูล จึงมีฐานะอันมั่งคั่งสมบูรณ์ด้วยโภคสมบัติ เป็นโอกาสอันดีที่ได้ใช้ทรัพย์บำเพ็ญกุศลกิจนานาประการ เช่นสร้างและบูรณะศาสนสถานในวัด เป็นที่ศึกษาและปฏิบัติธรรมของพระภิกษุสามเณร บริจาคปัจจัยบำรุงพระภิกษุสามเณร ให้เล่าเรียนศึกษาพระปริยัติธรรมสืบต่ออายุพระพุทธศาสนา รักษาอุโบสถและฟังธรรมในวันอุโบสถและวันธรรมสวนะ เจริญภาวนาอบรมจิตใจให้สงบผ่องใส ห่างไกลจากนิวรณธรรม มีเมตตากรุณาเป็นวิหารธรรมประจำใจ เว้นไกลจากการเบียดเบียนตนและสัตว์ มีแต่เกื้อกูลอุปถัมภ์ให้อยู่เย็นเป็นสุขตามสามารถ มีดวงจิตปราศจากอคติ ให้ความยุติธรรมแก่ผู้ที่เกี่ยวข้องร่วมการงาน ท่านจึงเป็นที่รักที่เคารพนับถือของประชุมชน เพราะบำเพ็ญตนให้เป็นประโยชน์สุขแก่ชนทุกชั้นทุกวัย

ในบั้นปลายแห่งชีวิต ได้สละภารกิจทางบ้านเรือนเข้าวัด ประกาศตนเป็นอุบาสิกาบำเพ็ญสมณธรรม ทำตนให้เป็นปูชนียบุคคลของบุตรธิดา เตรียมตัวไปสู่ปรโลก จนถึงอวสานแห่งชีวิต ควรยกย่องว่าเป็นผู้ตั้งอยู่ในความไม่ประมาท ตามพระโอวาทของพระบรมศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้า จัดว่าเป็นผู้อยู่ดีที่เรียกว่าอัตตสัมมาปณิธิ ตั้งตนไว้ชอบ มีคุณประโยชน์แก่โลก ควรได้รับความสรรเสริญของสาธุชนพุทธมามกะบัณฑิต เมื่อจะแตกดับทำลายขันธ์ ก็มีสติสัมปชัญญะมั่น ไม่พั้นเพื่อนหลงใหล มีโยนิโสมนสิการในธรรม ปล่อยวางสังขารขันธ์ ถึงความดับไปด้วยอาการอันสงบ จึงควรนับว่าท่านเป็นผู้ “มาดี อยู่ดี และไปดีทั้งสามสถาน” เป็นอาการที่บัณฑิตนิยม

ปฏิปทาของท่าน ตรงตามพระพุทธภาษิตบรรหารที่ว่า

สทฺธาย สีเลน จ ยา ปวฑฺฒติ
ปญฺญาย จารตน สุเตน จูภยํ
สา ตาทิสี สีลวตี อุปาสิกา
อาทิยติ สารมิเธว อตฺตโน

แปลความว่า

สตรีใด เจริญยิ่งด้วยศรัทธา ศีล สุตะ จาคะและปัญญา ทั้งที่เป็นโลกิยะและโลกุตรทั้งสองประการ สตรีนั้นเป็นอุบาสิกา ผู้มีศีล มีคุณคงที่ ย่อมถือเอาคุณธรรมอันเป็นสาระของตนไว้ได้ ในอัตตภาพนี้ที่เดียวดังนี้ ฯ

อนุสรณ์

นางถนอม สามเสน

คุณนายถนอม สามเสน เมื่อยังมีชีวิตอยู่ รู้จักคุ้นเคยกับข้าพเจ้าเมื่อครั้งยังอยู่ที่วัดเทพากร ตำบลบางพลัด อำเภอบางกอกน้อย จังหวัดธนบุรี เป็นอย่างดีและเป็นเวลานาน ท่านเป็นภรรยาที่ดีที่สุดของคุณมังกร สามเสน ประกอบสัมมาชีพได้เป็นปึกแผ่นมั่นคง ดำรงตนอยู่ในโลกนี้ด้วยความผาสุก เป็นคหปตานีผู้มีอัธยาศัยเรียบร้อยดีงาม ใจบุญสุนทาน เมตตาโอบอ้อมอารีเผื่อแผ่ต่อเพื่อนมนุษย์ ช่วยอนุเคราะห์สงเคราะห์แก่คนยากจนขัดสนเป็นเนืองนิจ และบูชาคุณแด่ผู้มีคุณงามความดี มีใจศรัทธาเลื่อมใสอย่างหนักแน่นในพระรัตนตรัย เชื่อกรรมและผลของกรรม เมื่อคุณมังกรสิ้นชีวิตแล้ว ท่านจัดการเรื่องทรัพย์สินที่มีอยู่ให้เกิดประโยชน์เพิ่มพูน จัดแบ่งให้กับบุตรชายหญิงตามสมควรแก่ฐานะ บุตรธิดาของท่านทุกคนเป็นผู้มีฐานะดี มีความประพฤติดี เมื่อท่านมีอายุผ่านมาถึงปูนบั้จ-ฉิมวัย ยอมสละเคหสถานบ้านเรือนไปปลูกบ้านพักอาศัยรักษาศีลเจริญภาวนาอยู่ที่วัดอาวุธวิกสิตาราม ตำบลบางพลัด อำเภอบางกอกน้อย จังหวัดธนบุรี เป็นเวลาหลายปี ขณะเมื่อไปพักอาศัยอยู่ ณ ที่นั้น ท่านเว้นอาหารที่สำเร็จจากเนื้อสัตว์ รับประทานอาหารเจ ในการก่อสร้างทางบุญทางกุศลท่านสละทรัพย์ ๔๐,๐๐๐.๐๐ บาท ให้ช่างทำช่อฟ้าใบระกาประดับอุโบสถวัดเทพากร ตามคำสั่งของคุณมังกร เมื่อทำการฌาปนกิจศพคุณมังกรผู้สามีเสร็จแล้ว ได้นำอัฐิไปบรรจุไว้ที่ด้านหลังของชุกชี ในอุโบสถ เมื่อวันที่ ๒๑ ธันวาคม ๒๔๙๐ นับแต่นั้นเป็นต้นมา เมื่อถึงวันที่ ๖ มกราคม ซึ่งตรงกับวันถึงแก่กรรมของคุณมังกร สามเสน ท่านพาบุตร-ธิดาหลาน ๆ ไป

บำเพ็ญกุศลถวายภัตตาหารแด่พระสงฆ์ ณ วัดเทพากร และสละปัจจัยบำรุงวัดทุก ๆ ปี ในปีไหนไม่มีโอกาสไปด้วยตนเอง ก็สละปัจจัยบำรุงวัดเทพากรตลอดมาจนถึงปีสุดท้ายแห่งชีวิตของท่าน

คนดี ทำคุณงามความดีทั้งทางคติโลกและทางคติธรรม เหมือนคุณนายถนอม สามเสน ผู้นี้ หาได้ไม่ง่ายนัก เมื่อท่านมาจากไปโดยไม่มีวันกลับมาตามคติธรรมดาของสัตวโลก ย่อมเป็นเหตุให้ข้าพเจ้าระงับความอาลัยอาวรณ์ถึงท่านไม่ได้ แต่เพราะ อนิจฺจา วต สงฺขารา สังขารทั้งหลายไม่เที่ยงหนอ กาโล ฆสติ ภูตานิ สพฺพาเนว สหตฺตตา กาลย่อมกินสัตว์หมดสิ้นรวมทั้งตนเองด้วย จึงค่อยคลายความอาลัยอาวรณ์ห่างออกไปตามกาลเวลา ฯ

พระเทพวรยาภรณ์
วัดยานนาวา พระนคร

๒๐ กันยายน ๒๕๐๘

อุบาสิกาผู้มาดี อยู่ดี ไปดี

คุณโยมถนอม สามเสน ยังไม่ตาย คงตายไปแต่สังขารรูปธรรมเท่านั้น ส่วนความดีของท่านยังประทับใจบุตรธิดาและผู้ที่รักใคร่ชอบพออยู่ตลอดเวลา

ภาพถ่ายของท่านครั้งยังมีชีวิตอยู่ ซึ่งประดิษฐานคู่หีบศพอันปราศจากวิญญาณนั้น ถ้ามองให้ซึ้งถึงส่วนลึกแห่งภาพจะเห็นว่า เป็นภาพที่ยิ้มอย่างสดชื่น อันแสดงถึงความเป็นผู้มีชัยชนะแห่งชีวิต เพราะตลอดชีวิตท่านประกอบแต่กรรมดีไว้เป็นอเนกประการ ส่วนวิญญาณของท่านจะไปสู่ภพใดนั้นไม่จำต้องกล่าวถึง เพราะมีพระพุทธพจน์รับรองอยู่ว่า "จิตฺเต อสงฺกิลิเฏฺฐ สุคติ ปาฏิกงฺขา เมื่อจิตไม่เศร้าหมอง สุคติเป็นอันหวังได้"

ท่านไม่เสียทีที่เกิดมาเป็นมนุษย์พบพระพุทธศาสนา แม้จะเกิดเป็นสตรี ไม่มีโอกาสบวชเรียนอย่างบุรุษ แต่ก็ไม่ประมาทมัวเมาอยู่ในวัยและความเป็นผู้อุดมสมบูรณ์ด้วยทรัพย์สมบัติ ได้ขวนขวายบำเพ็ญบุญด้วยการรักษาศีล และบริจาคทานให้เป็นประโยชน์แก่พระศาสนาและธารณกุศลอยู่เนืองนิจ ในบั้นปลายแห่งชีวิตได้นำตัวเข้าไปอยู่ในวัดอาวุธ ฯ ธนบุรี สร้างกุฏีอยู่โดยเอกเทศ ถือเพศเยี่ยงพรหมจรรย์และยึดมั่นในการปฏิบัติขัดเกลากิเลสให้เบาบางด้วยการปล่อยวางภารกิจอันเป็นหน้าที่ของฆราวาสทุกอย่างอยู่นานปี พร้อมกับรับประทานอาหารมังสวิรัติ จัดว่าเป็นอุบาสิกาผู้เข้าถึงพระรัตนตรัยอย่างแท้จริง สมกับเป็นผู้รู้ธรรม ปฏิบัติตนสมควรแก่ธรรม ชื่อว่าเป็นผู้มายึดเอาสาระแห่งชีวิตไว้ได้ในโลกนี้และโลกหน้า

ทางพุทธศาสนาถือว่า เป็นผู้มาดี อยู่ดี ไปดี ดังมีพุทธภาษิตว่า "โชติ โชติปรายโน เป็นผู้มาสว่าง ไปสว่าง" สมควรเป็นแบบอย่างของกุลสตรีโดยแท้

อนึ่ง ในฐานะที่ท่านมีอุปการคุณต่อข้าพเจ้ามานานประมาณ ๒๕ ปี จึงในวาระสุดท้ายนี้ ขอตั้งกุศลจิตอธิษฐาน ขออุทิศส่วนบุญกุศลที่ข้าพเจ้าได้บำเพ็ญมา กับทั้งกุศลจริยาสัมมาปฏิบัติ และการบำเพ็ญศาสนกิจของข้าพเจ้า จงเป็นพลวปัจจัยอำนวยความสุขโสมนัสแด่คุณโยมถนอม สามเสน ในสัมปรายภพทุกประการ.

พระรัตนเมธี

วัดมหาธาตุ พระนคร

๒๔ กันยายน ๒๕๐๘

ผู้ไม่ประมาท

บ้านพักเพื่อความสงบของ คุณนายถนอม สามเสน ซึ่งปลูกสร้างไว้ที่วัดอาวุธวิกสิตาราม บานประตูหน้าต่างถูกบิดลงพร้อมด้วยความสงบเงียบ เกิดจากคติของธรรมดา ณ ๒๕ มิถุนายน ๒๕๐๘ เวลา ๕ ทุ่ม ๔๕ นาที

คำที่สมมุติว่า ร่างกาย, นายแม่, คุณนาย, ถนอม, สามเสน, สมบัติทองก้อนใหญ่เท่าภูเขาทอง ก้อนเล็กเท่าอนุปรมาณู หาได้ติดตามไปด้วยไม่เลย

ในชีวิตของคุณนายฯ ได้พยายามกำจัดเยื่อเปลือกตาที่ฟางผ้าปกบิดมังสะจักษุให้แจ่มใสด้วยคุณแห่งพระธรรมโอสถ จนปรากฏแก่ใจได้ถึงกับเปล่งอุทานออกมาว่า “โลกนี้เป็นทุกข์เดือดร้อนเหลือเกิน” และตั้งปณิธานปรารถนาว่า “ไม่ขอมาเกิดอีก”

ถ้าคุณนายมาเกิดอีก ด้วยคติของวัฏฏะ ก็ต้องเกิดดี เป็นอยู่ดีไปก็ดี ทั้งนี้มิใช่เพียงแต่ปรารถนาให้ดี แล้วก็นั่งกอดเข่า ให้ความดีวิ่งเข้ามาหา ซึ่งไม่ต้องทำอะไร เช่นนายมานพต้องการกินผลมะม่วง แล้วก็ไปนอนอ้าปาก คอยให้ผลมะม่วงหล่นเข้าปาก ส่วนคุณนายฯ ไม่ประมาทเป็นผู้เตรียมพร้อม ไม่ต้องไปนอนอ้าปาก คอยผลอุทิศ ได้รีบปลูกคุณธรรมให้ปรากฏผลขึ้นด้วยตนของตนเอง โดยวิธีสร้างตนโน้มน้าวจิตใจให้เข้าถึงธรรมด้วยประพฤติดี ปฏิบัติชอบ ปลูก เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา อันเป็นคุณธรรมของพรหม เพียบพร้อมตรึงใจให้ไว้กับบุตรธิดาและสัปปุริสชน ตลอดถึงสมณชีพราหมณ์ ผู้เข้ามาเกี่ยวข้อง

โดยเฉพาะที่วัดอาวุธวิกสิตาราม คุณนายฯ บริจาคทรัพย์สร้างเสนาสนะ ๑๐,๐๐๐.– บาท (หนึ่งหมื่นบาท) ตั้งทุนมูลนิธิมีนามว่า ถนอม, มณี, สามเสน, ๑,๑๑๐.– บาท สร้างพระอุโบสถ ๑,๐๐๐.– บาท ถวายค่าภัตตาหารภิกษุสามเณร ค่ากระแสไฟฟ้ามากบ้างน้อยบ้าง เป็นประจำทุกเดือน กาลทานเกิดขึ้นในวัดมีส่วนร่วมด้วยเสมอ แม้ในกาลกุศลวัดอื่น ๆ ถ้าทราบเป็นต้องมีส่วนร่วมด้วยทุกคราว ถ้าจะถามว่า คุณนายฯ ได้ทำบุญอะไรไว้บ้าง เกือบจะตอบแทนได้ว่า ขึ้นชื่อว่าบุญแล้วไม่เคยหันหลังให้เลย

ทั้งเป็นผู้ไม่อิ่มในรสพระสัทธรรมเทศนา คราวไปรักษาตัวอยู่ที่โรงพยาบาลหรือนอนป่วยอยู่ที่บ้าน ขอร้องให้อัดเสียงใส่เท๊ปไปเปิดให้ฟังอยู่เสมอ เริ่มจะหยุดยั้งลงเมื่อไข้หนักพักใหญ่ เพราะประสาทไม่รับรู้จึงงด

ด้วยอำนาจการประพฤติธรรมของคุณนายฯ ย่อมมีกลิ่นหอมฟุ้งขจรไปทั่วทุกทิศ มีผู้สมัครรับเป็นเจ้าภาพสวดอภิธรรมทุกวันศุกร์ จนถึงวันฌาปนกิจเป็นอวสาน

อาตมาภาพขอบูชาพระคุณที่ทำอุปการส่วนตัว แลบำรุงพระพุทธศาสนา ด้วยความสุจริตใจ ขอให้คุณนายถนอม สามเสน จงประสบแต่สุขสมบัติอิฏฐวิบูลยผลในคติภพนั้น ๆ ตลอดกาลนาน.

พระครูคุณสารสุนทร
วัดอาวุธวิกสิตาราม
๒๐ กันยายน ๒๕๐๘

นายแม่ของลูก

ท่ามกลางความรักอาลัยและเศร้าเสียดายอย่างสุดซึ้ง นายแม่ก็ได้จากลูกไปอย่างสงบ เมื่อวันที่ ๒๕ มิถุนายน ๒๕๐๘ เวลา ๒๓.๔๕ น. ทั้ง ๆ ที่คุณหมอและพยาบาลได้ทำการช่วยเหลือรักษาจนสุดความสามารถ แต่ก็ไม่อาจจะช่วยให้นายแม่ที่เคารพรักของลูกอยู่เป็นมิ่งขวัญของลูกอีกต่อไปได้ แม้ลูกจะรู้ถึงอาการป่วยของนายแม่ในระยะหลัง ๆ ว่าหนักมาก แต่เมื่อถึงเวลาเข้าจริง ๆ ลูกก็ยังไม่สามารถเตรียมใจให้พร้อมที่จะเผชิญกับความสูญเสียร่มโพธิ์ทองของลูกได้ เหมือนดังที่นายแม่เผ้าปลอบโยนและตักเตือนให้ลูกนึกถึงหลักพระพุทธศาสนาเกี่ยวกับการเกิด แก่ เจ็บ ตาย ว่าเป็นของธรรมดาโลกที่ทุกคนจะหลีกเลี่ยงไม่ได้

ตั้งแต่นายแม่เริ่มป่วยกระเสาะกระแสะมาประมาณ ๓ ปี และลูกทราบความจริงจากคุณหมอว่า นายแม่ไม่มีทางจะหายจากโรคนี้ได้ อาจจะต้องจากลูกไปในวันใดวันหนึ่งก็ได้ ลูกจึงได้พยายามทุกวิถีทางที่จะบำบัดโรคของนายแม่ เพื่อให้นายแม่ได้มีชีวิตอยู่กับลูกต่อไปอีกให้นานที่สุด และนายแม่ก็ได้กรุณาต่อลูกโดยยอมรับการรักษาพยาบาลทุกสิ่งทุกอย่างที่ลูกจัดหามาให้ เพื่อมิให้ลูกเสียน้ำใจ และให้ลูกได้มีโอกาสแสดงกตเวทิตาคุณ ทั้ง ๆ ที่ท่านรู้ตัวดีเช่นที่ลูกรู้ แต่นายแม่มิได้ตกใจหรือวุ่นวายเหมือนลูก กลับมีแต่ความสงบและทำใจเป็นอุเบกขา เตรียมพร้อมเสมอที่จะเผชิญกับโรคภัยที่เป็นอยู่ได้อย่างน่าสรรเสริญ ไม่เคยมีอารมณ์เสีย หรือมีโมโหฉุนเฉียวกับผู้ที่อยู่พยาบาลท่านเลย ตรงข้ามนายแม่มักจะมีเรื่องคุยสนุกกับผู้ที่พยาบาลและคุณหมอที่มาเยี่ยมตรวจอาการเสมอ และเมื่อใดที่เห็นลูก

เป็นกังวลมากเพื่อจะต่อสู้กับความเจ็บป่วยของท่านอย่างไม่ท้อถอย ท่านก็กลับเป็นฝ่ายปลอบใจลูกเสียอีก ซึ่งทำให้ลูกรู้สึกตื้นตันใจและเพิ่มความมานะที่จะเอาชนะโรคของนายแม่ให้จงได้ แต่ในที่สุด ลูกก็เป็นฝ่ายแพ้นายแม่จากลูกไปจนได้

นายแม่ของลูกเป็นคนเข้มแข็ง กล้าหาญ และอดทน ขณะเมื่อคุณพ่อรับราชการอยู่ต่างจังหวัด นายแม่ต้องติดตามไปอยู่กับคุณพ่อ การคมนาคมครั้งนั้นมีแต่เกวียนและม้า แต่เนื่องจากนายแม่ขี่ม้าได้ดี จึงช่วยให้นายแม่ได้มีประสพการณ์ในชีวิตมาก เพราะสามารถติดตามคุณพ่อไปในถิ่นกันดารได้เสมอ นายแม่ได้ปฏิบัติหน้าที่แม่บ้านได้โดยไม่บกพร่อง เพราะเป็นคนขยันและประหยัด ในระยะแรกที่ตั้งต้นชีวิตกับคุณพ่อ จึงต้องจ่ายตลาดและทำครัวเอง แม้แต่เสื้อผ้าของลูกทุกคน นายแม่ก็ตัดเย็บเองทั้งสิ้น กับทั้งยังมีเวลามวนบุหรี่และตัดผมให้คุณพ่ออีกด้วย และยังมีนิสัยเอื้อเฟื้อต่อเพื่อนบ้านเสมอ มีอยู่ครั้งหนึ่ง คนในบ้านศีรษะแตก ไปตามหมอมา แต่หมอแก่มากแล้ว พอลงมือจะเย็บแผลที่ศีรษะ ก็เกิดมือสั่นเย็บไม่ได้ นายแม่เลยรับอาสาเป็นผู้เย็บให้เสียเอง ก็ปรากฏว่าเย็บได้จนเสร็จ พฤติการณ์ของนายแม่เป็นที่ทราบดีอยู่ทั่วไป จึงเป็นที่รักใคร่นับถือของเพื่อนข้าราชการในสมัยนั้น ต่อมาเมื่อคุณพ่อออกจากราชการ มามีอาชีพทนายความและประกอบการค้า นายแม่ก็ยังคงปฏิบัติหน้าที่แม่บ้านได้ดี แต่เพิ่มภาระในการร่วมดำเนินงานในกิจการค้านั้นด้วย ในระยะหนึ่งนายแม่เคยติดตามคุณพ่อไปดูกิจการงานในต่างจังหวัดถึงกับล้มป่วยกลับมาเกือบเอาชีวิตไม่รอด

ในด้านการศึกษาของลูก นายแม่มีสายตาไกล เพราะได้จัดให้ลูกแต่ละคนเรียนแขนงต่าง ๆ กัน โดยเฉพาะด้านภาษานอกจากให้ลูกเรียน

ภาษาอังกฤษ ฝรั่งเศสแล้ว ยังให้ลูกเรียนภาษาจีนไว้คนหนึ่งด้วย แม้ว่าลูกที่เรียนจะร้องอุทธรณ์ว่า เรียนยากลำบากเพียงใด นายแม่ก็ใจแข็งไม่ยอมให้เปลี่ยน ซึ่งต่อมาลูกก็ได้มีโอกาสรับใช้คุณพ่อ นายแม่ และครอบครัวในด้านการค้าซึ่งต้องอาศัยภาษาจีนเป็นส่วนใหญ่ และก่อให้เกิดประโยชน์แก่ตัวเองจนทุกวันนี้

ในยามที่ลูกทุกคนเจ็บไข้ได้ป่วย นายแม่ก็จะพยาบาลอยู่อย่างใกล้ชิด ไม่เป็นอันหลับนอน จนกว่าอาการของลูกจะทุเลาเบาบางลง เมื่อลูกแต่ละคนมีครอบครัวไป นายแม่ก็ไม่วายห่วงใย และปฏิบัติต่อลูกเขยหรือลูกสะใภ้เสมือนกับเป็นลูกของท่านเอง เมื่อมีหลานเกิดขึ้น ท่านก็จะเป็นผู้ตั้งชื่อให้เกือบทุกคน เช่นเดียวกับที่ท่านตั้งชื่อให้กับลูกของท่านทุกคน และยังได้ช่วยเลี้ยงหลานทุกคนจนโต

ท่านคอยเอาใจใส่ไต่ถามความเป็นอยู่ของลูกอยู่เสมอ ยามใดที่ลูกมีทุกข์ นายแม่ก็เป็นที่ปรึกษาและช่วยบัดเป่าหรือแนะแนวทางให้ ยามใดที่ลูกมีความสุข นายแม่ก็จะอบรมลูกไม่ให้ลืมตัว ไม่ให้ฟุ่มเฟือย ไม่ให้ประมาท สิ่งที่นายแม่พร่ำสอนทุกคนอยู่เสมอก็คือ ให้รักชาติ ศาสนา และมีความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ และมีความกตัญญูต่อผู้มีพระคุณให้ทำมาหากินในทางสุจริต ให้พี่น้องรักใคร่สามัคคีปรองดองกัน ความรักใคร่ห่วงใยของนายแม่ มิได้มีเฉพาะแต่ลูกของนายแม่เท่านั้น แต่ได้เผื่อแผ่ไปยังลูกของคุณพ่อตลอดจนผู้ที่นายแม่อุปการะไว้ด้วย

นายแม่เริ่มสนใจในพุทธศาสนาตั้งแต่เมื่อลูกยังเล็กอยู่ จะเห็นได้จากการไปบำเพ็ญกุศลที่วัดเสมอและใส่บาตรที่บ้านทุกเช้า ต่อมาเมื่อลูกออกเรือนไป นายแม่ก็เริ่มมีความเลื่อมใสในบวรพุทธศาสนามากขึ้น โดย

ถือศีลแปดและนอนค้างที่วัดทุกวันพระ เมื่อสิ้นบุญคุณพ่อไปแล้ว นายแม่ก็อุทิศเวลาส่วนใหญ่ในการปฏิบัติตนเป็นพุทธศาสนิกอย่างเคร่งครัด ท่านได้ไปปลูกบ้านไว้ในบริเวณวัดอาวุธวิกสิตารามเพื่อใช้เป็นที่รักษาศีลและพักผ่อนโดยสงบ ทุกวันธรรมสวนะ นายแม่จะถือศีลแปดและงดรับประทานอาหารเย็น และค้างที่วัด ถ้าเป็นเวลาเข้าพรรษาก็จะอยู่วัดตลอดเวลา ท่านฝึกนั่งกรรมฐาน และจะแต่งกายด้วยสีเรียบ ๆ และตัดผมสั้น ๆ นอกจากปฏิบัติธรรมแล้ว ท่านยังได้บริจาคทรัพย์เพื่อบำรุงพุทธศาสนา เช่น ได้ปฏิสังขรณ์โบสถ์วัดเทพากร สร้างเสนาสนะวัดอาวุธวิกสิตาราม และบริจาคเงินค่าไฟฟ้า ค่าอาหาร ให้แก่วัดนี้เป็นประจำ และถ้ามีใครมาบอกบุญแล้วเป็นต้องทำทุกคราว มากบ้างน้อยบ้างตามแต่ศรัทธา แม้ขณะที่นอนเจ็บอยู่ในบ้านก็ยังมีผู้ไปบอกบุญบอกทานอยู่เสมอ ท่านก็บริจาคทุกรายไม่เคยปฏิเสธเลย บุญที่ทำเป็นประจำอยู่ก็ไม่ทิ้ง

ท่านถือเรื่องศาสนาเป็นสิ่งสำคัญมากและได้อบรมลูกหลานทุกคนมาตั้งแต่เยาว์วัย ให้เลื่อมใสและปฏิบัติตามธรรมะในพระบวรพุทธศาสนา ชักชวนลูกหลานให้ทำบุญและไปวัดด้วยเสมอ อันเป็นผลให้บรรดาลูกหลานมีความใกล้ชิดและปฏิบัติตามพระธรรมคำสั่งสอนตลอดมา

นายแม่เป็นคนที่เด็ดขาด และมีความตั้งใจจริง เมื่อท่านตั้งใจจะทำสิ่งใด ท่านจะทำได้สำเร็จเสมอโดยไม่ต้องอาศัยเวลาหรือผัดวันประกันพรุ่งเลย ทั้งนี้จะเห็นได้จากการที่ท่านเลิกสูบบุหรี่ เลิกกินหมาก เลิกรับประทานเนื้อสัตว์ได้โดยเด็ดขาดเป็นเวลาเกือบ ๒๐ ปีแล้ว

นายแม่เป็นสมาชิกสามัญตลอดชีพของโรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ และได้ตั้งทุนให้คุณย่าและคุณพ่อ และเป็นผู้อุปการะกิตติมศักดิ์ของ

โรงพยาบาลศิริราช เพราะได้บริจาคเงินให้แก่โรงพยาบาลทั้งสองแห่งนี้ และเข็มสมนาคุณจากสภากาชาดและโรงพยาบาลศิริราชเท่านั้น ที่ท่านใช้เป็นเครื่องประดับเป็นบางคราว นับแต่ท่านถือศีลเป็นต้นมา

นายแม่เคยเล่าให้ลูกฟังว่า เมื่อเด็กคุณยายให้ไปเรียนหนังสือที่โรงเรียน ถูกครูตีร้องไห้กลับมาบ้าน คุณยายสงสารก็เลยไม่ให้ไปโรงเรียน คุณตาต้องเป็นคนสอนหนังสือให้จนอ่านออกเขียนได้ ท่านรู้ตัวว่าความรู้น้อยกว่าเพื่อนฝูง จึงขวนขวายหาหนังสือมาอ่าน นิสัยชอบอ่านหนังสือจึงติดตัวเรื่อยมา นายแม่ชอบอ่านหนังสือทุกชนิด เช่นเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ หรือวรรณคดี พงศาวดาร เกร็ดความรู้ สารคดีต่าง ๆ จำพวกนวนิยายและหนังสือแปลท่านก็อ่านไม่ใช่น้อย ท่านมีความจำดีมาก สามารถเล่าเรื่องต่าง ๆ ที่อ่านให้ลูกหลานฟังได้อย่างไม่ขาดตกบกพร่อง และท่องกลอนให้ฟังเสมอ เช่นกลอนสอนหญิงของสุนทรภู่เป็นต้น หนังสือพิมพ์รายวันจะอ่านทุกวัน และถ้ามีเรื่องที่สำคัญก็จะทำหมายเหตุไว้ส่งให้ลูกอ่าน หนังสือที่อ่านเป็นประจำขาดไม่ได้คือหนังสือที่เกี่ยวกับธรรมะ

นายแม่เป็นคนทันสมัย สนใจกับความเปลี่ยนแปลงก้าวหน้าของโลก และปรับปรุงตัวของท่านเองให้เข้ากับสิ่งแวดล้อมอยู่เสมอ เช่นท่านได้ทดลองนอนในห้องแอร์คอนดิชั่นในสมัยที่เพิ่งตกเข้ามาใหม่ ๆ และเมื่อท่านชอบ ท่านก็นอนเป็นประจำตลอดมาจนถึงวาระสุดท้ายในชีวิตของท่าน

นายแม่ชอบฟังวิทยุ และชอบดูทีวีเกี่ยวกับข่าวสารต่าง ๆ และรายการที่มีคติสอนใจ หรือเกี่ยวกับธรรมะ ถ้ามีรายการดี ๆ ก็จะเรียกลูกหลานให้มาร่วมดูร่วมฟังด้วย ถ้าลูกหลานคนใดไม่อยู่ ก็จะเล่าเรื่องให้ฟังโดยละเอียด

นายแม่รักดอกไม้มาก โดยเฉพาะคือกุหลาบ ถัดมาก็คือดอกหน้าวัว สำหรับดอกกุหลาบนั้น จะต้องมีไว้ในห้องนอนทุกวัน และยังชอบปลูกต้นไม้ด้วย เมื่อปลูกแล้ว ก็เอาใจใส่ดัดแปลงตกแต่งให้สวยงามน่าดูอยู่เสมอ สิ่งที่ยังเป็นอนุสรณ์ของท่านอยู่ก็คือ ต้นหน้าวัว ต้นชมภู่ สาเก มะม่วง โดยเฉพาะมะม่วงทะวาย ซึ่งมีผลให้ลูกหลานได้รับประทานกันทุกวันจนบัดนี้

นายแม่ชอบดนตรีและชอบสังคม เมื่อพวกลูกยังเรียนหนังสืออยู่ นายแม่ได้จัดวงดนตรีไทยขึ้นในบ้าน โดยให้คุณครูแคล้ว วัชโรบล มาสอนอาทิตย์ละ ๓ ครั้ง จนพวกเราสามารถเล่นกันได้ นอกจากนี้ได้ติดคอร์ดแบดมินตั้นให้พวกเราพาเพื่อน ๆ มาเล่นกัน และยังเลี้ยงของว่างหรืออาหารแก่เพื่อน ๆ ของลูกอีกด้วยเป็นนิตย์

นายแม่อบรมลูกไม่ให้เกียจคร้าน ทุกเช้านายแม่จะดูแลให้ลูกตื่นแต่เช้าเพื่อดูหนังสือ ถ้าใครติดขัดอะไรก็จะขอให้คุณพ่อช่วยสอน เมื่อกลับจากโรงเรียน ลูก ๆ ทุกคนก็ต้องมีหน้าที่ทำงานในบ้านเป็นประจำ แม้แต่เวลาที่คุณพ่อมีเพื่อนฝูงมารับประทานอาหารด้วย ลูกหญิงก็ต้องเข้าครัว ลูกชายมีหน้าที่เสริฟอาหาร เมื่อทำหน้าที่เสร็จแล้วก็ยังต้องมาตั้งวงเล่นดนตรีให้แขกฟังอีกด้วย

นายแม่ชอบสังสรรค์กับคนทุกเพศทุกวัย ตั้งแต่เพื่อนของท่านจนถึงสมณชีพราหมณ์ และกับเพื่อนของลูก นายแม่ก็ชอบคุยด้วยตลอดมาจนถึงเพื่อนของหลาน ท่านสามารถสนทนากับทุกคนได้ทั้งทางโลกและทางธรรม และมักทำความเพลิดเพลินให้แก่ผู้ที่สนทนากับท่านได้เสมอด้วยด้วยความเป็นผู้รอบรู้และมีอารมณ์แจ่มใส

ลูกคนใดไปรับราชการหรือประกอบอาชีพที่จังหวัดไหน นายแม่ก็จะไปเยี่ยมเยียนทุกแห่งและจะค้างด้วยนาน ๆ ถ้าเป็นกิจการค้าหรืออุตสาหกรรม นายแม่ก็จะอยู่ช่วยเหลือให้คำแนะนำสิ่งต่าง ๆ ให้ดีขึ้น เมื่อไปถึงจังหวัดไหนก็ไม่เคยลืมที่จะทำบุญทุกแห่งที่ไป ถ้ามีใครมาส่งข่าวว่ากฐินวัดใดในชนบทตกค้าง นายแม่ก็จะชักชวนลูกหลานไปทอดกฐินวัดนั้น เกือบจะกล่าวได้ว่า ไม่มีจังหวัดใดที่นายแม่ไม่เคยไป นอกจากนี้ท่านยังเคยไปเที่ยวถึงบีนัง สิงคโปร์ กัวลาลัมเปอร์ พนมเปญ อีกด้วย

ปกตินายแม่เป็นคนแข็งแรง ท่านไม่เคยอาบน้ำร้อนเลย แม้อากาศจะหนาวเย็นเพียงใดก็ตาม จะอาบน้ำเย็นเป็นประจำ ในชีวิตท่านเคยเจ็บหนักซึ่งต้องทำการผ่าตัดเพียงครั้งเดียว เมื่อ ๓๐ ปีมาแล้ว หลังจากนั้นก็ไม่ได้เป็นอะไรอีก จนเมื่อประมาณ ๓ ปีมานี้ นายแม่เริ่มป่วย แต่ก็มีคุณหมอลักษณา สามเสน ลูกสะใภ้ของนายแม่ เอาใจใส่ดูแลอยู่อย่างใกล้ชิดตลอดเวลา เมื่อเห็นว่าอาการนายแม่ไม่ดีขึ้น จึงได้เชิญนายแพทย์อีกหลายท่านมาทำการรักษา ในระยะ ๓ ปีที่เจ็บนายแม่มีอาการหนักถึง ๔ ครั้ง แต่นายแพทย์ก็ช่วยไว้ได้ทุกครั้ง และสุดความสามารถของนายแพทย์เมื่ออาการนายแม่เพียบหนักในครั้งที่ ๕ ซึ่งลูกทุกคนขอขอบพระคุณนายแพทย์ทุกท่านที่ได้กรุณาเอาใจใส่รักษานายแม่อย่างเต็มที่ตลอดเวลา

บัดนี้ นายแม่ของลูกได้จากลูกไปแล้วโดยไม่มีวันกลับ และนับวันก็จะห่างไกลออกไปทุกที จะเหลืออยู่ก็แต่พระคุณอันล้นค่ายิ่งของนายแม่ที่มีต่อลูก ซึ่งเป็นผลให้ลูกทุกคนมีความก้าวหน้าในชีวิต และเจริญรุ่งเรืองมาจนกระทั่งทุกวันนี้ พระคุณนายแม่ที่มีต่อลูกยากที่ลูกจะพรรณนาเป็นลายลักษณ์อักษรให้สมกับความรู้สึกของลูกที่มีต่อนายแม่ได้ ลูกทุกคนจึงขอตั้งสัตย์อธิษฐานให้ลูกได้ไปเกิดเป็นลูกของนายแม่อีก พร้อมทั้ง

ขอให้กุศลผลบุญที่นายแม่ได้บำเพ็ญไว้ขณะที่มีชีวิตอยู่ และการบำเพ็ญกุศลทักษิณานุปทานของบรรดาท่านที่มีจิตเมตตาและของลูก ๆ จงเป็นบารมีคลบันดาลให้ดวงวิญญาณที่ทรงไว้ซึ่งคุณธรรมของนายแม่ จงได้สิงสถิตในทิพย์วิมาน และประสบความเกษมสำราญในสัมปรายภพ ตลอดไป.

จากลูก

หมายเหตุ ลูกทุกคนขอขอบพระคุณคุณหมอเป็นอย่างยิ่ง ที่ได้กรุณาให้ความช่วยเหลือและให้การรักษาแก่นายแม่ คือ

๑. ศาสตราจารย์ นายแพทย์จิตต์ ตู้จินดา
๒. ศาสตราจารย นายแพทยวกจ วรานุวต
๓. แพทย์หญิงสลาด ทัพวงศ์
๔. นายแพทย์กอบชัย มินทะโรจน์
๕. นายแพทย์วีเลิศ วิชยานนท์
๖. แพทย์หญิงเรณู วิชยานนท์
๗. แพทย์หญิงรัตนา หริตะวร
๘. นายแพทย์ปริญญา โปษยาลักษณ์
๙. แพทย์หญิงศรีพฐู วิทยาสารณยุทธ
๑๐. จีนแสโซวจือชั้ง ร้านขายยาเล่งจือฮั้ง

และขอขอบพระคุณ คุณพยาบาลทุกคน ที่ได้ผลัดเปลี่ยนมาทำการพยาบาลนายแม่จนวาระสุดท้าย.

ไว้อาลัยแด่คุณย่า

ในที่สุด วันที่พวกเรากลัวกันหนักหนาก็มาถึงจนได้ คุณย่าได้จากพวกเราไปอย่างสงบ ท่ามกลางความหวาดหวั่นและเศร้าเสียใจของทุก ๆ คน พวกเรารู้กันดีว่าวันนี้จะต้องมาถึงสักวันหนึ่ง แต่เราก็ไม่ยอมแพ้และยังหวังอยู่เสมอว่า ยังมีระยะเวลาอีกนานแสนนานกว่าจะถึงวันนั้น คุณย่าเป็นสุดที่รักสุดที่เคารพของพวกเรา และพวกเราอยากให้ท่านอยู่กับเราไปอีกให้นานที่สุด เมื่อเห็นพวกเราเดือดร้อน และดิ้นรนที่จะต่อสู้อย่างไม่ยอมล่าถอยกับความเจ็บไข้ได้ป่วยของท่าน ท่านกลับตักเตือนให้พวกเราระลึกถึงความเป็นจริงของการเจ็บป่วย และความตายซึ่งจะต้องมาถึงทุกคนในที่สุด ท่านได้เตรียมพร้อมอยู่เสมอเนื่องจากท่านเป็นผู้เข้าถึงพระธรรม และบำเพ็ญตนเป็นพุทธศาสนิกชนที่ดีอยู่ตลอดเวลา

คุณย่าเป็นคนอารมณ์ดีและคุยสนุก ท่านชอบอ่านหนังสือและเป็นผู้ที่มีความจำดีมากผู้หนึ่ง ท่านมักจะท่องบทกลอนเพราะ ๆ และมีคติให้พวกเราฟังอยู่เสมอ ท่านเป็นผู้ที่สนใจในการเมืองและเหตุการณ์ของโลก ในปัจจุบันมาก ท่านชอบดูทีวีกับพวกเรา ชอบอ่านหนังสือและหนังสือพิมพ์รายวันต่าง ๆ ไม่ว่าพวกเราจะพูดกันเรื่องอะไร ท่านก็เข้าใจและให้ข้อคิดเห็นที่ดีแก่เราได้เสมอ คุณย่าเป็นคนรักความยุติธรรมและบูชาความดี ท่านเคยพูดกับพวกหลาน ๆ เสมอว่า คนเรานั้นเลือกเกิดไม่ได้ แต่เลือกทำความดีได้ และคนที่ทำความดีย่อมได้รับผลดีตอบแทนเสมอ คุณลักษณะพิเศษที่พวกเราไม่มีวันลืมเลือนได้ คือความรักความ

เมตตาของท่านที่มีต่อหลาน ๆ ทุก ๆ คน ไม่ยกเว้น ไม่ว่าหลานคนนั้นจะมีความอบอุ่นจากพ่อแม่ของเขาหรือไม่ก็ตาม แต่จะได้ความรักความอบอุ่นที่มีมากมายไม่รู้จักหมดสิ้นของคุณย่าอย่างสม่ำเสมอ ท่านไม่เคยลืมที่จะเผื่อแผ่ความรักและความเมตตาให้หลาน ๆ ไม่ว่าจะอยู่ใกล้หรือไกล ไม่ว่าจะในเวลาท่านสบายหรือในยามที่ท่านเจ็บป่วย ท่านก็ยังคงรักห่วงใยถามถึงหลาน ๆ ทุก ๆ คนอยู่เสมอ เมื่อพวกหลานยังเล็ก ๆ อยู่ คุณพ่อคุณแม่ ต้องทำงานหนัก และไม่มีเวลาสำหรับพวกเรานัก คุณย่าก็ได้ช่วยเลี้ยงดูและปฏิบัติตัวเสมือนหนึ่งเป็นพ่อแม่ของเราตลอดมา ทำให้เราได้รับความรักและความอบอุ่นใจอยู่เสมอ แม้เมื่อพวกเราโตแล้ว ท่านก็ยังให้ความรักความเมตตาต่อพวกเราอยู่เช่นเดิม คุณย่าเป็นคนที่เคารพเหตุผลและยอมรับฟังความคิดเห็นของพวกเรา ท่านจึงเป็นที่ปรึกษาแนะนำที่พวกเราทุกคนยึดถือเป็นที่พึ่งเสมอมา สำหรับหลาน ๆ คุณย่าจึงเปรียบเสมือนดวงอาทิตย์ที่คอยให้ความอบอุ่นเมื่อเราว้าเหว่และให้ความร่มรื่นเมื่อพวกเราประสบความเดือดร้อน แต่นี้ต่อไป เราจะไม่มีคุณย่าอีกแล้ว พวกเราทุกคนรู้สึกใจหาย คิดถึงท่านมาก และรู้สึกว่าเราได้ขาดสิ่งที่ยึดเหนี่ยวที่ร่วมกันทางจิตใจ จริงอยู่ เราต่างคนต่างมีคุณพ่อคุณแม่ แต่คุณย่าเป็นที่รวมแห่งความรักและความอบอุ่นของพวกเราทุก ๆ คนเป็นพิเศษ เพราะเราคุ้นเคยกับความรักความเมตตาของท่านมานานหนักหนาแล้ว การจากไปของท่านจึงทำให้เราทุกคนรู้สึกว่าสูญเสียกำลังใจไปเกือบหมดสิ้น หลานคิดว่า คุณย่าจากไปอยู่ในที่ดี ที่สบายกว่าในโลกนี้อย่างแน่นอน เพราะคุณย่าเป็นผู้ที่ไม่ยอมทำบาป และมีแต่ความเมตตากรุณาแก่ทุกคน

คุณย่าขา ถ้าวิญญาณของคุณย่ายังอยู่และรับฟังได้ หลานขอกราบเรียนถึงความรักความอาลัยอย่างสุดซึ้งของหลานที่มีต่อคุณย่า และถึงแม้ว่าคุณย่าจะจากพวกเราไปแล้ว คำอบรมสั่งสอนและการกระทำของคุณย่าจะยังคงอยู่ในความทรงจำของหลานเสมอ หลาน ๆ ทุกคนรู้สึกรักและภาคภูมิใจในตัวคุณย่า รู้สึกเป็นบุญวาสนาที่ได้เกิดมาเป็นหลานของคุณย่า ถ้าชาติหน้ามีจริง หลานขออธิษฐานให้ได้ไปเกิดเป็นหลาน ได้รับใช้ใกล้ชิดคุณย่าอีกทุกชาติไป.

จากหลานคนแรกของคุณย่า

43 Hampton Circuit,
Yarralumla,
Canberra, A.C.T.
Australia.

กราบเท้าคุณยายที่เคารพรักยิ่ง

เมื่อวันที่ ๑๒ พฤษภาคม ๒๕๐๙ คุณพ่อและคุณแม่ได้รับโทรเลขจากคุณป้าว่า คุณยายเจ็บหนัก พวกผมตกใจมาก เพราะรู้ว่าคุณยายเจ็บกระเสาะกระแสะอยู่แล้ว คุณแม่เตรียมตัวบุ๊คเรือบิน รุ่งขึ้นก็บินเข้ากรุงเทพ ฯ เพื่อมาพยาบาลคุณยาย คุณแม่ส่งข่าวให้ทราบเสมอว่าอาการคุณยายไม่ดีขึ้น และในที่สุดก็ได้รับข่าวว่าคุณยายเสียเสียแล้ว เมื่อวันที่ ๒๕ มิถุนายน พวกผมรู้สึกเสียใจอย่างที่สุด เพราะคุณยายเป็นที่รักของพวกผมตั้งแต่จำความได้ พวกผม ๔ คนได้รับการเลี้ยงดู รักใคร่ เมตตา เอาใจใส่จากคุณยายโดยใกล้ชิดตลอดเวลา

ตอนคุณพ่อย้ายไปเป็นข้าหลวงประจำจังหวัดหนองคาย เมื่อปี ๒๔๙๐ ยุ้ยก็อยู่กับคุณยายที่กรุงเทพ.ฯ เพราะกำลังเรียนอนุบาล พอปลายปีคุณยายก็พาไปหาคุณพ่อคุณแม่ ตอนคุณพ่อคุณแม่ไปฝรั่งเศส ยุ้ย ย้อย ยิ้ม ก็อยู่กับคุณยาย เป็นลูกแดงของคุณยายตลอด ๑ ปีเศษ พระคุณของคุณยายที่มีต่อหลานนี้ หลานระลึกถึงเสมอไม่มีวันลืม

ต่อมาปี ๒๕๐๑ หลานทั้ง ๔ ได้ลาคุณยายไปศึกษา ณ ประเทศออสเตรเลีย จนในปลายปี ๒๕๐๖ คุณยายไม่สบาย บ่นถึงหลาน คุณป้าและคุณลุงก็เป็นธุระให้หลาน ยุ้ย ย้อย ยิ้ม และอ้อม กลับกรุงเทพ ฯ มาหาคุณยาย หลานได้ถ่ายรูปกับคุณยายและพี่ผกายวรรณ ขณะนั้นคุณยายยังไม่ป่วยมาก ฉะนั้น จึงไม่นึกว่าจะเป็นครั้งสุดท้ายที่จะได้พบและถ่ายรูป

กับคุณยาย หลานจากไป ๕ ปีถึงแม้คุณยายจะแก่ และผอมไป แต่เสียงก็ยังดังกังวานหัวเราะชอบใจเมื่อเห็นพวกเราเป็นหนุ่มใหญ่ คุณยายเรียกไปกอดจูบทุกคน หลานได้อยู่ใกล้ชิดและรับใช้คุณยายร่วม ๒ เดือน คุณยายคงห่วงใยและเอาใจใส่รักใคร่เมตตาเหมือนเมื่อเรายังเด็กอยู่ คุณยายสอนให้หลานรักกัน สามัคคีกัน และให้ประพฤติตัวดี มีมานะเรียนให้ดี เพื่อทำชื่อเสียงให้แก่ตระกูลและชาติบ้านเมือง คุณยายว่ามีมานะเรียนหนังสือนะเพราะวิชาความรู้นั้นเป็นสมบัติอันมีค่าที่สุด ทรัพย์สินเงินทองหามาได้ไม่ยั่งยืน เหมือนวิชาความรู้ที่ติดตัวไปจนตาย คำสั่งสอนครั้งสุดท้ายที่คุณยายให้แก่หลานนี้ หลานทั้ง ๔ จะจดจำและประพฤติตาม มีมานะที่จะเรียนให้สำเร็จและประพฤติตัวเป็นคนดีสมดังคุณยายปรารถนาทุกประการ และหลานขอให้วิญญาณของคุณยายจงสถิตอยู่ในสวรรค์ที่บรมสุขตลอดกาล.

ด้วยความเคารพรักอย่างสูง

จาก หลานรักของคุณยาย

ยุ้ย ย้อย ยิ้ม จารุวัสตร์

อ้อม เบญจกาญจน์

คุณย่าที่รักของหลาน

หลานยังไม่เคยตอบแทนพระคุณของคุณย่า นอกจากขอสวดมนต์ภาวนาให้คุณย่าไปสู่สวรรค์ หลาน ๆ ไม่ลืมพระคุณและความเมตตากรุณาที่ได้รับจากคุณย่า คุณย่าเคยสั่งสอนให้ประพฤติตัวให้ดีและให้อยู่ในศีลธรรม

คุณย่ามีความเป็นห่วงหลาน ๆ มาก เช่น เวลาหลาน ๆ ไม่ได้ไปเยี่ยม หรือคิดถึงหลาน ทั้งที่คุณย่าเดินไม่ได้ ก็ยังอุตส่าห์ให้คนเข็นรถมาเยี่ยมเยียนหลาน ๆ บ้านโน้นบ้านนี้เสมอ ๆ

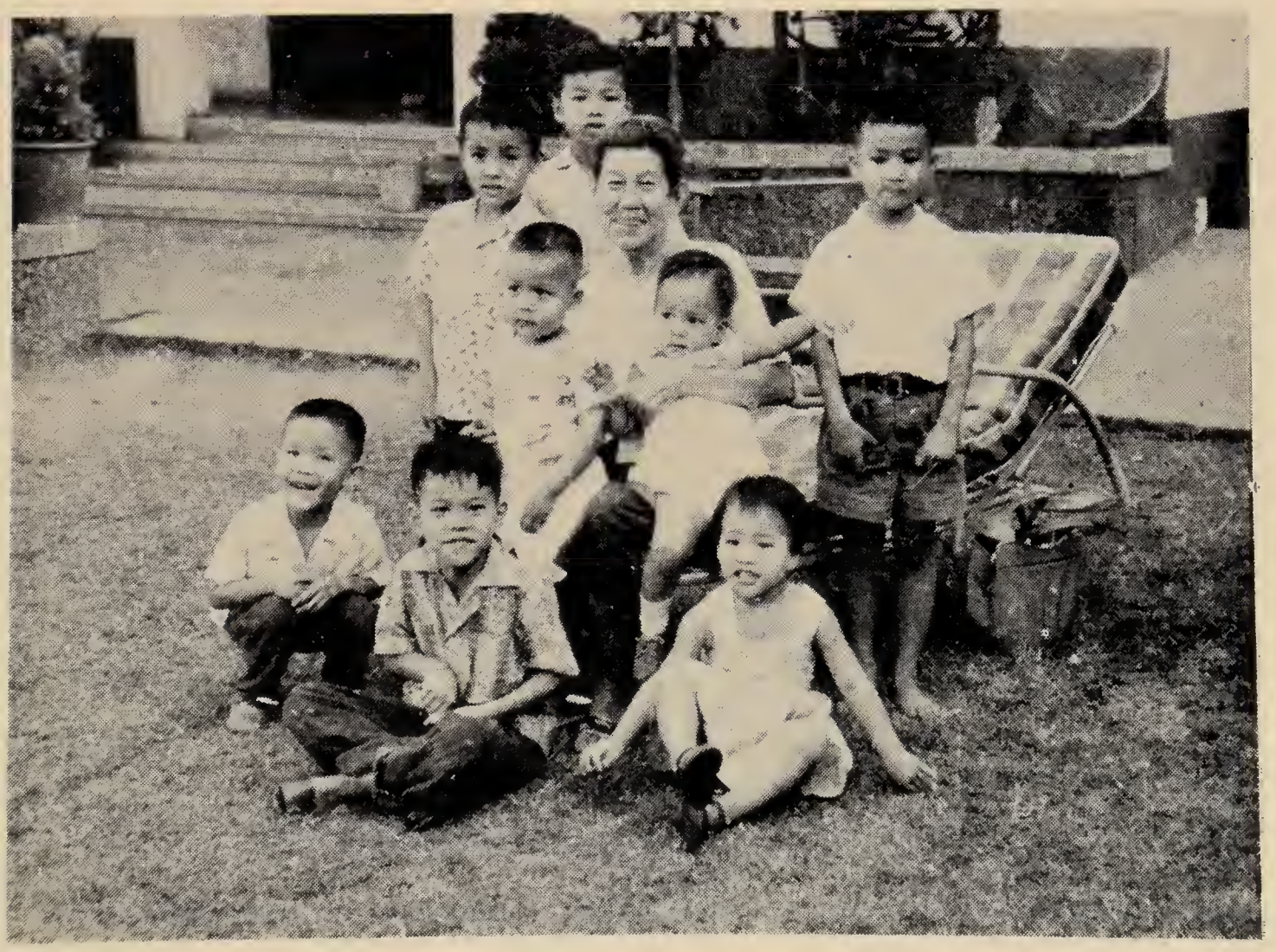
คุณย่าคอยสั่งสอนหลาน ๆ ให้มีความสามัคคีกัน คนใหญ่ต้องรักและเอ็นดูคนเล็ก คนเล็กต้องเคารพและเกรงใจคนใหญ่ และคุณย่ารักหลานทุกคนโดยไม่ลำเอียง ถ้ามีขนมหรือผลไม้ ต้องแบ่งไปทุก ๆ บ้านเสมอ เวลาคุณย่าไปถือศีลอยู่วัด ยังต้องให้คนเอาผลไม้มาแจกหลาน ๆ ทุกคนโดยทั่วถึงทุกอาทิตย์

หลานเสียใจที่ไม่สามารถช่วยเหลืออะไรคุณย่าได้ในเวลาคุณย่าไม่สบาย เพราะหลานอายุยังน้อย แต่จะตั้งใจประพฤติตนเป็นคนดีมีศีลธรรม มีความประพฤติดี เพื่อเกียรติของตระกูล และให้สมกับเป็นหลานของคุณย่า ซึ่งมีคนเคารพนับถือคุณย่ามาก.

ด้วง แก้ว ก้อง สามเสน

ถ่ายกับหลานย่า หลานยาย เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๖
แถวหลัง ย้อย กัมพล ผกายวรรณ เอม ยุ้ย
แถวหน้า อ้อม นิล ยิ้ม กริยา

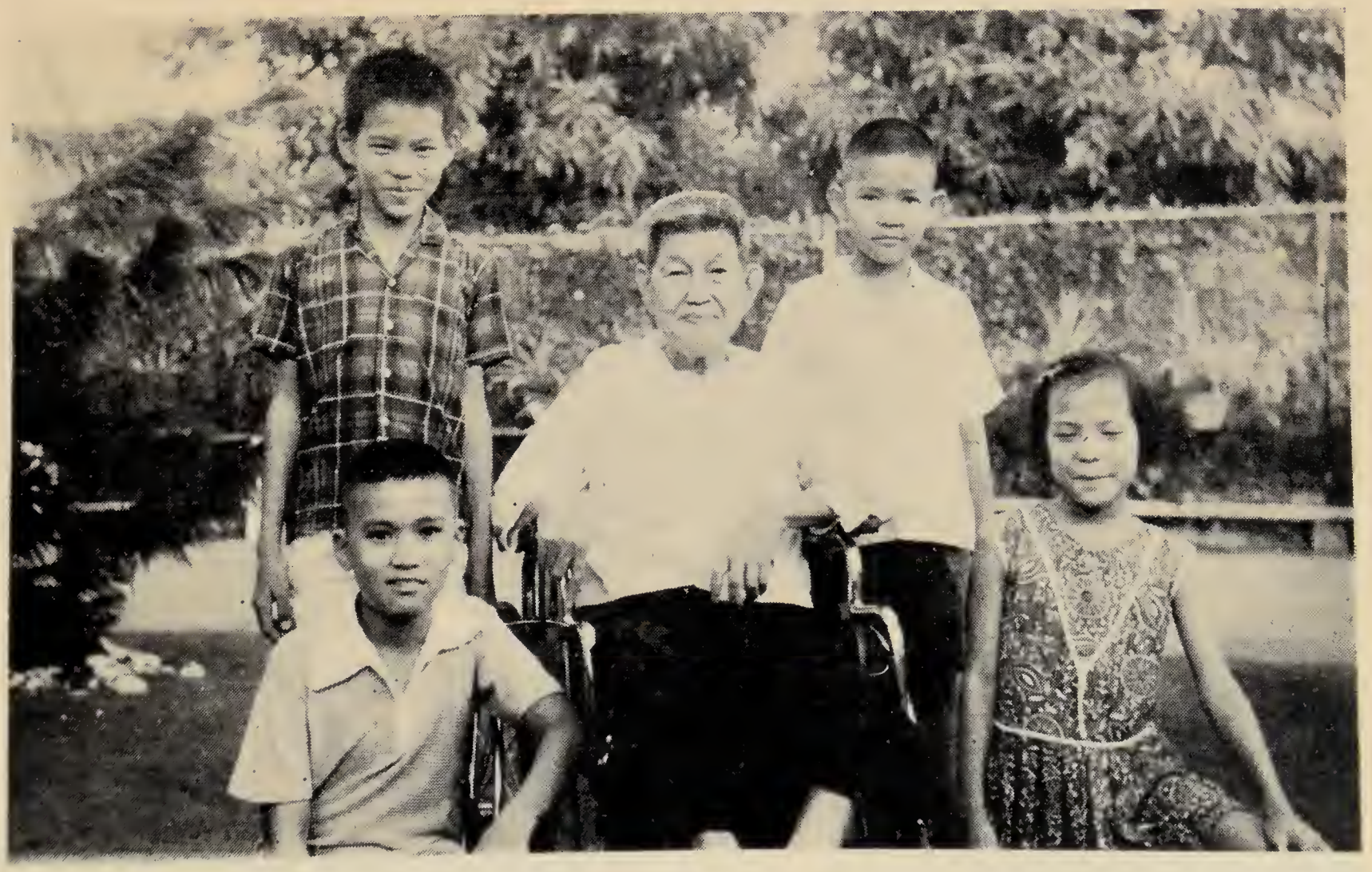
ถ่ายกับหลานย่า และหลานยาย เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๐
แถวหลัง ต้อย แดง ด้วง
แถวกลาง ก้อง อาจ
แถวหน้า แก้ว เอม อานิก

ถ่ายกับหลานยาย เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๐

แถวหลัง ย้อย ผกายวรรณ ยุ้ย

แถวหน้า ยิ้ม อ้อม

ถ่ายกับหลานยาย หลานย่า เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๖

แถวหลัง เอม แก้ว

แถวหน้า ด้วง อานิก

ถ่ายกับหลานชาย เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๖
แถวหลัง ยุ้ย ยิ้ม อ้อม ย้อย
แถวหน้า ด้วง แก้ว

ถ่ายกับหลานยาย เมื่อ พ.ศ. ๒๕๐๖
ยุ้ย ย้อย ผกายวรรณ ยิ้ม อ้อม

กำลังทักทาย เลดี้ โอเลฟ เบเดน โพว์เวิล ในโอกาสที่สมาคมผู้บำเพ็ญประโยชน์ฯ เลี้ยงต้อนรับเลดี้ที่บ้านเมื่อปลายปี ๒๕๐๕

"ไว้อาลัย คุณนายถนอม สามเสน"

ดิฉันได้รู้จักกับ คุณนายถนอม สามเสน มาเป็นเวลาช้านานแล้ว เวลาที่บิดาของดิฉันลงมาจากพิษณุโลกเพื่อกิจธุระที่กรุงเทพฯ ท่านก็ได้มาพักอยู่ที่บ้านของคุณนายถนอมอยู่เป็นประจำ เพราะบิดาของดิฉันกับคุณมังกร สามเสน สามีของคุณนายถนอม รักใคร่ชอบพอกันอย่างยิ่ง และนับถือกันเหมือนญาติ ความสัมพันธ์ของเราทั้งสองครอบครัวนี้จึงสนิทแน่นแฟ้นมาเป็นเวลานานกว่า ๕๐ ปี

ตลอดเวลา ๕๐ ปีที่ผ่านมา ดิฉันกล่าวได้ว่า คุณนายถนอม สามเสน เป็นบุคคลที่น่านับถือและน่าคบหาสมาคมเป็นที่สุด เพราะนอกจากจะมีนิสัยใจคอโอบอ้อมอารีต่อญาติมิตร และตั้งมั่นอยู่ในศีลธรรมอันดีงามแล้ว คุณนายถนอมยังเป็นมารดาที่ดีของลูกๆ อบรมบ่มนิสัยลูกให้เป็นคนดีมีศีลสัตย์ เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ต่อเพื่อนฝูงโดยไม่เลือกชั้นวรรณะ

คุณนายถนอม สามเสน เป็นภรรยาที่ทำหน้าที่แม่บ้านได้ครบถ้วนบริบูรณ์ คุณมังกร สามเสน ผู้เป็นสามีจึงมีความรักใคร่และยำเกรงในความดีของภรรยาอยู่ตลอดมา และแม้ว่าเมื่อสิ้นบุญของคุณมังกร สามเสนไปแล้ว คุณนายถนอมก็คงดูแลเลี้ยงดูบุตรที่ยังอยู่ในความอุปการะให้ได้รับความสุขตลอดมา

คุณนายถนอมเป็นผู้มีความเลื่อมใสในพระบวรพุทธศาสนาอย่างแท้จริง ตลอดชีวิตได้ประกอบแต่คุณงามความดี และบำเพ็ญการบุญการกุศลอยู่เสมอมิได้ขาด โดยเฉพาะเมื่ออายุล่วงเข้าสู่วัยชรา ได้ปฏิบัติตนรักษาอุโบสถ ถือศีล กินเจ อยู่ที่วัดอย่างเคร่งครัด กุศลกรรมที่ได้ทำไว้จึงได้สนองให้เป็นผู้มีสุขภาพอนามัยสมบูรณ์ มีทั้งความสุขกายและสุขใจ

และอานิสงส์ของผลบุญนี้ยังได้ดลบันดาลให้ครอบครัวของบุตรทุก ๆ คน มีความร่มเย็นเป็นสุขกันโดยทั่วหน้า

บัดนี้ คุณนายถนอม ต้องจากโลกนี้ไปโดยธรรมดาของสังขาร อันมีความตายที่ไม่มีใครจะล่วงพ้นไปได้ คุณนายถนอม สูญไปก็แต่ร่างกาย ส่วนความดีงามทั้งหลายที่ได้ประกอบไว้แต่หนหลัง จะยังคงยั่งยืนอยู่ไม่เสื่อมสลายไป ตามพระพุทธวจนะที่ว่า

รูปี ชีรติ มจฺจานำ
นาม โคตำ นชีรติ

ขอให้อานุภาพแห่งคุณงามความดีที่ คุณนายถนอม สามเสน ได้บำเพ็ญไว้แล้ว และที่บุตรธิดากับญาติสนิทมิตรสหายต่างได้พร้อมใจกันบำเพ็ญกุศล อุทิศผลบุญส่งไปให้ จงได้ดลบันดาลให้คุณนายถนอม สามเสน ประสบสุคติตามกาลวิสัยในสัมปรายภพนั้น เทอญ.

คุณหญิงขนิษฐา สาลีรัฐวิภาค
บ้านสงวนสุข ซอยสีพ่า พหลโยธิน
๒๐ กันยายน ๒๕๐๘

คำไว้อาลัย

คุณถนอม สามเสน

ข้าพเจ้าได้รู้จัก คุณถนอม สามเสน มาเป็นเวลาประมาณ ๕๐ ปีแล้ว สมัยเมื่อคุณมังกร สามเสน ได้ถูกแต่งตั้งให้ไปเป็นอัยการจังหวัดเพชรบุรี ซึ่งในขณะนั้น เจ้าคุณพิศาลสารเกษตรยังเป็นพระเพ็ชรพิศัยศรีสวัสดิ์ ดำรงตำแหน่งปลัดจังหวัดเพชรบุรี เรามีบ้านพักอยู่ติดกัน ตั้งแต่แรกได้พบกัน เราก็ได้เป็นกัลยาณมิตรต่อกันตลอดมาจนถึงวันที่ คุณถนอม ได้ละโลกนี้ไป ข้าพเจ้ารัก นับถือเธอเสมอพี่สาว

คุณถนอม สมควรเป็นกุลสตรีตัวอย่าง ถ้าใครเอาอย่างเธอมาปฏิบัติได้แล้ว จะนำความสงบสุขและเจริญรุ่งเรืองมาสู่ตนและครอบครัวได้อย่างแน่นอน

๑. เธอเป็นผู้ปฏิบัติตนตามพระพุทธโอวาทของพระพุทธเจ้าเป็นนิจสิน และถูกทางตามหลักของพระพุทธศาสนาทุกประการ

๒. เธอเป็นภรรยาที่ดีของสามี ไม่แสดงกิริยาหึงหวงจนออกนอกหน้า เมื่อสามีไปมีภรรยาอีกและมีบุตรเกิดมา เธอก็แสดงความเมตตาอารี รักเสมอกับลูกของตัว กุลสตรีเช่นนี้หาได้ยาก

๓. เอื้อเฟื้อต่อญาติทุกทั่วหน้า ไม่ถือว่ามั่งมีหรือยากจน เป็นที่พึ่งของญาติได้ตลอดชีวิต

๔. เธอได้แสดงเมตตาอารีต่อเพื่อนบ้าน เป็นกัลยาณมิตรของเพื่อนบ้าน

๕. เธอได้มีเมตตาอารีต่อบริวาร ไม่ว่าจะเป็นคนเก่าหรือคนใหม่ ควรกรุณาเอื้อเฟื้อต่อคนใด สถานใด เธอไม่ละเลยหน้าที่นี้เลย ถ้าเธอไม่ได้ช่วยเขาตามที่เขาขอร้อง เธอจะไม่สบายใจจนกว่าเธอจะได้อนุเคราะห์เขาไปตามสมควร เธอไม่มีความตระหนี่อยู่ในนิสัยเลย ชอบเป็นผู้เสียสละและผู้ให้ แต่ข้าพเจ้าก็ไม่เคยเห็นเธอยากจนลงเลยจนตลอดชีวิต

ข้าพเจ้าไม่จำเป็นจะต้องกล่าวว่าให้เธอไปสู่สุคติ แต่เธอก็จะไปของเธอเองตามที่เธอปรารถนา

คุณหญิงเสงี่ยม พิศาลสารเกษตร
๔๗ สุขุมวิทย์ ๔๒ (กล้วยน้ำไท) พระโขนง พระนคร

๑๗ กันยายน ๒๕๐๘

ไว้อาลัย

คุณนายถนอม สามเสน

เมื่อได้ทราบข่าวว่า คุณนายถนอม สามเสน ถึงแก่กรรม ข้าพเจ้ารู้สึกเสียใจเป็นอย่างยิ่งที่ได้ขาดเพื่อนบ้านที่ดีไปคนหนึ่ง เพราะคุณนายถนอม สามเสน กับข้าพเจ้านั้น ได้คุ้นเคยและสนิทสนมกันมาเป็นเวลากว่า ๔๐ ปี และมีความคุ้นเคยและสนิทสนมเหมือนกับญาติคนหนึ่ง คุณนายถนอม เป็นผู้มีใจโอบอ้อมอารี ใจบุญสุนทาน และมีจิตใจที่เต็มเปี่ยมไปด้วยความกรุณาเมตตา แก่ทุก ๆ คนที่ได้พบเห็นหรือสนิทสนมด้วย แม้ความตายจะเป็นของธรรมดาซึ่งทุก ๆ คนจะต้องประสบ แต่คุณงามความดีของคุณนายถนอม สามเสน ที่ได้กระทำไว้เมื่อครั้งยังมีชีวิตอยู่ ก็หาได้กระทำให้ความดีเหล่านั้นสูญหายไปไม่ ยังคงอยู่ในความทรงจำของทุก ๆ คนมิได้ขาด แม้แต่ตัวข้าพเจ้าเอง

ขอกุศลบุญที่ คุณนายถนอม ได้กระทำไว้ในพิภพนี้จงเป็นผลส่งให้วิญญาณของ คุณนายถนอม ได้ไปสู่สรวงสวรรค์ชั้นวิมานตลอดชั่วกาล-ปวสาน เทอญ

คุณหญิงสอาด วิชัยราชสุมนตร์

๑๐๕๔/๒ ถนนนครไชยศรี พระนคร

๙ ก.ย. ๐๘

คุณอาที่เคารพรัก

การสูญเสียคุณอาถนอมครั้งนี้ นำความเศร้าโศกเสียใจมาสู่ลูก ๆ หลาน ๆ อย่างที่สุด ทั้งนี้เพราะคุณอาเป็นผู้ที่เบียมไปด้วยคุณความดี ยากที่จะหาผู้ใดเสมอเหมือน ท่านจึงเป็นที่เคารพรักและนับถือแก่ทุกคนที่ได้พบเห็น ในฐานะที่เป็นหลานคนแรกของคุณอา ดิฉันจึงขอถือโอกาสเขียนไว้อาลัยการสูญเสียผู้ที่ดิฉันรักเคารพดุจมารดาไว้ในที่นี้ด้วย

ตั้งแต่จำความได้ ดิฉันก็ทราบว่าคุณอาเป็นผู้ที่มีพระคุณต่อดิฉันเป็นอย่างยิ่ง ท่านเมตตากรุณาให้น้ำนมดิฉันดื่ม ท่านอุปการะเลี้ยงดูดิฉันเป็นระยะ ๆ มา เมื่อดิฉันมีครอบครัวแล้วท่านก็ยังเป็นห่วงเป็นใย ไต่ถามทุกข์สุข และเผื่อแผ่เอื้อถึงหลาน ๆ ซึ่งเกิดจากดิฉันอีกด้วย คุณอาเป็นผู้หญิงที่ประเสริฐและประกอบไปด้วยคุณธรรมเพียบพร้อม ท่านเป็นผู้ที่ปราศจากความโลภ ความโกรธ และความหลงทั้งปวง ตลอดจนการเอารัดเอาเปรียบผู้อื่นไม่มีอยู่ในตัวท่านเลย ท่านมีแต่จะคอยช่วยเหลือและเสียสละเพื่อทุก ๆ คน ลูกหลานพี่น้องคนใดมีทุกข์ร้อนมาขอพึ่งท่าน ท่านก็เต็มใจช่วยเหลืออุปการะทุกรายไป ญาติพี่น้องที่ล่วงลับไปแล้ว ท่านก็จะเป็นผู้จัดการเผาศพเสียเอง ซึ่งรวมทั้งบิดาของดิฉันด้วย กล่าวคือ ท่านเป็นหลักสำคัญหลักใหญ่ของบรรดาญาติพี่น้องด้วยกัน

ท่านเป็นผู้ที่พึ่งเหตุผล ไม่โกรธผู้ทำผิดเมื่อผู้นั้นรู้ตัวว่าผิด และท่านไม่หลงใหลในสิ่งแวดล้อมต่าง ๆ ท่านเป็นผู้ที่มีความอดทนต่อการเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ ของทุก ๆ คนรอบตัวท่าน ท่านเป็นผู้ที่รักเกียรติของสตรียิ่งนัก ท่านสอนให้ดิฉันรักเกียรติของสตรียิ่งกว่าสิ่งอื่นใด ท่านสอนว่าเกียรติของสตรีนั้นหมายความว่า เกิดเป็นสตรีต้องรู้จักรักตัวสงวนตัว

รักษาชื่อเสียงของวงศ์ตระกูล รักษาชื่อเสียงของสามี ใจเดียว ซื่อสัตย์ต่อสามี รักษาทรัพย์สมบัติ มีวาจาไพเราะอ่อนโยน มารยาทเรียบร้อย รักชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ พยายามอบรมบุตรธิดาให้เป็นคนดี ประพฤติดี มีความกตัญญูต่อผู้มีพระคุณ มีความอดทน ไม่พูดจาให้ร้ายป้ายสีต่อผู้อื่น

ในเมื่อคุณอาท่านเป็นผู้ที่มีคุณธรรมความดีเช่นนี้ พวกเราลูกหลานเหลนทุกคนก็ได้เห็นประจักษ์อยู่แล้ว พวกเราจึงควรพยายามดำเนินรอยตามความดีเหล่านั้น เพื่อดวงวิญญาณของท่านจะได้ไปสู่สุคติภพ โดยสงบและไร้กังวล

ขอให้กุศลผลบุญทั้งหลายที่คุณอาได้ประกอบมา รวมทั้งกรรมดีทั้งหมดที่ดิฉันได้ทำมา จงดลบันดาลให้ดวงวิญญาณของคุณอาถนอมสามเสน จงประสบแต่ความเกษมสุข และสรรพอิฏฐารมณ์ในสัมปรายภพทุกประการ.

คุณหญิงประกอบ (เทียนสว่าง) พิษณุแสน

๑๔ ซอยสุขใจ สุขุมวิท ๓๒ พระนคร

๑๗ ก.ย. ๐๘

กราบรำลึกพระคุณนายแม่

คุณนายถนอม สามเสน หรืออีกนัยหนึ่งที่ลูก ๆ เรียกกันจนติดปากว่า "นายแม่" นั้น ท่านมิได้เป็นมารดาบังเกิดเกล้าของข้าพเจ้า แต่หากท่านได้อุปการะเลี้ยงดูข้าพเจ้ามาตั้งแต่ข้าพเจ้ามีอายุเยาว์วัย และด้วยความโอบอ้อมอารีและมีเมตตาคุณอันเป็นนิสัยประจำตัวของนายแม่ นายแม่ได้ลงทุนลงแรงเลี้ยงดูอุปการะข้าพเจ้าตลอดมาเสมือนหนึ่งข้าพเจ้าเป็นบุตรโดยแท้จริงของท่าน และก็เป็นความจริงจนบัดนี้มีท่านผู้ใหญ่ที่คุ้นเคยและเคารพนับถือหลายท่านยังเข้าใจอยู่อย่างนั้น ทั้งนี้ก็เพราะการให้อุปการะจะเป็นด้วยวิถีทางใดก็ตาม ท่านได้กระทำเช่นเดียวกันกับบุตรอันเป็นสุดที่รักของท่านทุกอย่าง เช่นการกินอยู่หลับนอน การให้การศึกษา ท่านก็ได้มีจิตเมตตาออกทุนรอนให้ข้าพเจ้าไปฝึกงานในด้านเกษตรกรรมที่ฟาร์มบางเบิด ของหม่อมเจ้าสิทธิพร ๑ ปีเศษ ให้ข้าพเจ้าเข้ารับราชการทหารเป็นนายดาบทหารบกประจำกรมทหารช่างรักษาพระองค์ เพื่อสนองคุณประเทศชาติ และได้เข้าศึกษาในมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์และการเมืองจนสอบไล่ได้ปริญญาตรีเป็นธรรมศาสตร์บัณฑิตในครั้งนั้น ทั้งยังได้อบรมสั่งสอนให้ข้าพเจ้าประพฤติตนแต่ในทางที่ชอบที่ควรทุกอย่าง อันการอบรมสั่งสอนของท่านนั้น ทำให้ข้าพเจ้ามีความพากเพียรพยายาม มีความมานะและอดทนต่อสิ่งแวดล้อมทุกอย่าง ก่อนเข้ารับราชการท่านก็ได้มอบหมายการงานทั่วไป ด้านอุตสาหกรรมและเกษตรกรรม ให้ข้าพเจ้าได้ฝึกฝนรับผิดชอบ และบางครั้งท่านยังได้อุตส่าห์ด้วยความลำบากตรากตรำไปทำงานร่วมกับงานที่ข้าพเจ้าได้ปฏิบัติเป็นการให้กำลังใจแก่ข้าพเจ้า เป็นอันมากในครั้งนั้น เมื่อได้เข้ารับราชการก็มีวิถีชีวิตก้าวหน้าในหน้าที่

ราชการตลอดมาจนบัดนี้ นอกจากนี้ท่านได้อบรมบุตรของท่านให้มีความรักนับถือข้าพเจ้า ทั้งนี้ทำให้บุตรของท่านทุกคนรักและเคารพข้าพเจ้าเสมือนหนึ่งว่าข้าพเจ้าเป็นพี่ชายอันแท้จริงตลอดมาจนทุกวันนี้ อันพระคุณของนายแม่ที่มีต่อข้าพเจ้าอย่างไม่มีสิ่งใดจะเปรียบได้นั้น ข้าพเจ้าได้คิดจดจำอยู่เสมอว่านายแม่นั้นคือมารดาบังเกิดเกล้าของข้าพเจ้าโดยแท้จริง ข้าพเจ้ามีความเสียใจและอาลัยมากที่การจากไปของนายแม่ครั้งนี้ ข้าพเจ้าและครอบครัวมิได้มีโอกาสสนองคุณทดแทนบุญคุณให้สมกับที่ข้าพเจ้าได้ตั้งใจไว้คือ "กตเวทิตาคุณ" เพราะข้าพเจ้าต้องเดินทางไปต่างประเทศเสียหลายเดือนในระหว่างที่ท่านล้มป่วย ดังนั้น ข้าพเจ้าจึงขออำนาจแห่งกุศลบุญราศีที่นายแม่และข้าพเจ้าได้ทำไว้ จงเป็นทุนหนุนนำให้ดวงวิญญาณของนายแม่ซึ่งจะไปสถิตอยู่ในสถานพิภพใด ขอให้ดวงวิญญาณของนายแม่อันเป็นสุดที่รัก เคารพ บูชา ของข้าพเจ้าจงไปสู่สุคติในสัมปรายภพโน้นด้วย เทอญ.

พ.ต.อ. ศิริ คชหิรัญ

๑ กันยายน ๒๕๐๘

ศาลากลางจังหวัดยะลา

แด่

นายแม่ "ถนอม สามเสน"

เมื่อวันที่ ๒๗ กันยายน ๒๕๐๓ ข้าพเจ้าและครอบครัวได้ไปกราบลานายแม่ที่เรือนพักวัดอาวุธวิกสิตาราม ธนบุรี เพื่อเดินทางไปรับราชการ ณ ประเทศอังกฤษ ขณะนั้นนายแม่ยังแข็งแรงและคล่องแคล่วว่องไวตามปกติ นายแม่ได้อวยพรให้ข้าพเจ้าและครอบครัวเดินทางโดยสวัสดิภาพและอยู่เย็นเป็นสุข และนับแต่วันนั้นข้าพเจ้าก็ไม่มีโอกาสได้พบท่านอีกเลย เป็นแต่ได้ทราบข่าวคราวอยู่เสมอว่าสบายดี นอกจากเมื่อสักสองปีมานี้ได้ทราบว่าได้ล้มป่วยลงและก็ทุเลาแล้ว นอกจากนั้นทุกปีใหม่ท่านก็ได้ส่งการ์ดความสุขปีใหม่ไปให้ข้าพเจ้าตลอดมามิได้ขาด จนกระทั่งเมื่อต้นเดือนมิถุนายนศกนี้ จึงได้ทราบว่าท่านป่วยหนัก บรรดาบุตรหลานต่างก็พยายามเยียวยาไว้อย่างสุดความสามารถ แต่ในที่สุดก็ไม่สามารถจะยับยั้งท่านไว้ได้

ในการจากไปอย่างไม่มีวันกลับของนายแม่ครั้งนี้นับเป็นความเศร้าสลดใจอย่างยิ่งแก่ข้าพเจ้าและครอบครัว เพราะข้าพเจ้าไม่มีโอกาสได้สนองคุณของท่านที่มีอยู่ต่อข้าพเจ้าอย่างมากมายแต่ประการใดเลย อันพระคุณของนายแม่ที่มีต่อข้าพเจ้านั้นเหลือล้ำที่จะคณานับ นายแม่รัก เอ็นดู และให้ความอุปการะแก่ข้าพเจ้าตลอดมานับแต่ข้าพเจ้ายังเป็นเด็ก คอยให้คำสั่งสอนตักเตือนนานาประการ น้ำใจอันเปรียบประดุจชลธารที่มีแต่ความชุ่มชื่นของนายแม่ย่อมเป็นที่ทราบกันอยู่ทั่วไป ทั้งในวงบุตรหลานและท่านที่เคารพทั้งหลาย ท่านเป็นผู้มีอารมณ์ดี สนุกสนานและขบขัน มั่นในพระบวรพุทธศาสนา และเป็นผู้ทรงคุณวุฒิรอบรู้ทั้งในเรื่องชีวิต การบ้าน

การเมืองและการสังคม ข้าพเจ้าจำได้ว่า ในสมัยที่ข้าพเจ้าเพิ่งออกจากโรงเรียนสามัญใหม่ ๆ ท่านได้แนะนำให้ข้าพเจ้าเขียนเรื่องอ่านเล่นเพื่อส่งไปลงในหนังสือพิมพ์ และก่อนที่ข้าพเจ้าจะส่งเรื่องไป ท่านอุตส่าห์อ่านและกล่อมเกลาให้เสียก่อน บางครั้งก็ได้แนะนำเรื่องของต่างประเทศให้ข้าพเจ้าแปล สมัยนั้นการเขียนเรื่องลงในหนังสือพิมพ์ ถ้าทางโรงพิมพ์เขาเอาเรื่องลงให้ก็ไม่มีอะไรตอบแทน นอกจากความอิ่มเอิบใจและให้หนังสือพิมพ์อ่านฟรีเท่านั้น แต่นายแม่กลับเป็นผู้จ่ายค่าเรื่องให้แก่ข้าพเจ้าเป็นพิเศษทุกครั้งที่เรื่องได้นำลงพิมพ์

สรุปแล้ว นายแม่เป็นทั้งแม่ที่ให้ความอุปการะให้ความเอ็นดูและให้ความเป็นมิตรแก่ข้าพเจ้าอย่างที่ไม่มีใครอื่นเคยให้แก่ข้าพเจ้า

โดยที่ข้าพเจ้าไม่มีโอกาสมาทำการฌาปนกิจศพนายแม่ ซึ่งควรจะเป็นภารกิจครั้งสุดท้ายของข้าพเจ้าต่อนายแม่ ทั้งนี้ก็เนื่องด้วยราชการและความห่างไกล ข้าพเจ้าจึงขอฝากหยาดน้ำตาและความเคารพรักมา เพื่อเป็นอนุสรณ์สนองคุณนายแม่ ณ ที่นี้ และขอเทพย์เจ้าทั้งหลายจงดลบันดาลให้วิญญาณอันใสสะอาดของนายแม่ จงประสบแต่ความสุขและสงบในสัมปรายภพโน้น เทอญ.

สงัด ศรีวณิก

กรุงลอนดอน.

เจ้าภาพขอขอบพระคุณท่านผู้มีนามต่อไปนี้ทุกท่าน ที่ได้กรุณามาเป็นเจ้าภาพและให้ความช่วยเหลือ ในการบำเพ็ญกุศลให้แก่นายแม่

ผู้ที่กรุณามาจัดดอกไม้ประดับศพ

๑. คุณหญิงแฉล้ม เดชประดิยุทธ
๒. คุณหญิงจำรูญ เนติศาสตร์
๓. คุณเผดียงศิริ ชัยอัศวรักษ์
๔. คุณการุณพรรณ พันธุมสูต
๕. คุณชูพาสน์ ชูโต
๖. คุณอดุง เขมะโยธิน
๗. คุณบุษกร พัฒนกำจร
๘. คุณชาตา ยุวหงส์
๙. คุณจรรยา ยุวหงส์

ผู้ที่เอื้อเฟื้อให้ดอกไม้

๑. คุณหญิงแฉล้ม เดชประดิยุทธ
๒. คุณหญิงจำรูญ เนติศาสตร์
๓. คุณหญิงอ้อมบุญ สิงหลกะ
๔. คุณพรสม กุณฑลจินดา
๕. คุณการุณพรรณ พันธุมสูต
๖. คุณชูพาสน์ ชูโต
๗. คุณประชุม ชัยรัตน์
๘. คุณวลี ยุวบูรณ์
๙. คุณสมศรี เจริญรัชต์ภาค

๑๐. คุณบัวแก้ว ประทีปเสน

๑๑. คุณประชุม สุวรรณประทีป

๑๒. คุณเกรียง กุลหาญ

๑๓. คุณพรรณี เนตรพันธุ์

๑๔. คุณวิภา บักษากุล

๑๕. คุณชาตา ยุวหงส์

๑๖. คุณจรรยา ยุวหงส์

ผู้ที่กรุณาให้ยืมอุปกรณ์ต่าง ๆ

๑. ท่านเจ้าคุณพระเทพวิริยาภรณ์ เจ้าอาวาสวัดยานนาวา

๒. ท่านเจ้าคุณพระรัตนเมธี วัดมหาธาตุ

๓. ท่านเจ้าอาวาสวัดดาวดึงส์

๔. คุณหญิงสาลีรัฐวิภาค

๕. คุณนายผาด พิจารณ์พลกิจ

๖. คุณหญิงแฉล้ม เดชประดิยุทธ

๗. คุณหญิงจำรูญ เนติศาสตร์

๘. คุณหญิงอุดมลักษณ์ ศรียานนท์

๙. พลอากาศเอกสวน สุขเสริม

๑๐. พลตำรวจตรีพยงค์ สมิติ

๑๑. คุณสาย นิธินันท์

๑๒. คุณอรรถ วิสูตรโยธาภิบาล

๑๓. คุณเอื้อ จารุวัสตร์

รายการบำเพ็ญกุศลอุทิศแด่

นางถนอม สามเสน

นับตั้งแต่วันถึงมรณกรรมเป็นต้นมา จนถึงวันฌาปนกิจศพ

ถึงมรณกรรม วันศุกร์ ที่ ๒๕ มิถุนายน ๒๕๐๙

ฌาปนกิจศพ วันจันทร์ ที่ ๔ ตุลาคม ๒๕๐๙

เจ้าภาพ	*รายการบำเพ็ญกุศล*
วันเสาร์ ที่ ๒๖ มิถุนายน ๒๕๐๙	
บุตรธิดา	สวดพระอภิธรรม
วันอาทิตย์ ที่ ๒๗ มิถุนายน ๒๕๐๙	
พล.ต.ต. พยงค์ สมิติ	สวดพระอภิธรรม
วันจันทร์ ที่ ๒๘ มิถุนายน ๒๕๐๙	
คุณสุโภช วิโรจน์วัฒน์	สวดพระอภิธรรม
วันอังคาร ที่ ๒๙ มิถุนายน ๒๕๐๙	
คุณหลวงศรีสมรรถวิชชากิจ	สวดพระอภิธรรม
วันพุธ ที่ ๓๐ มิถุนายน ๒๕๐๙	
คุณกนก สามเสน วิล	สวดพระอภิธรรม
วันพฤหัสบดี ที่ ๑ กรกฎาคม ๒๕๐๙	
บุตรธิดา	พระสงฆ์ ๗ รูป สวดพระพุทธมนต์เย็น มีพระธรรมเทศนา ๑ กัณฑ์ กลางคืนมีสวดพระอภิธรรม

เจ้าภาพ	*รายการบำเพ็ญกุศล*
วันศุกร์ที่ ๒ กรกฎาคม ๒๕๐๘ สัตตมวารที่ ๑	
บุตรธิดา	ถวายภัตตาหารเพล พระสงฆ์ที่สวดพระ-พุทธมนต์เย็น
วันศุกร์ที่ ๙ กรกฎาคม ๒๕๐๘ สัตตมวารที่ ๒	
สมาคมผู้บำเพ็ญประโยชน์แห่งประเทศไทย ในพระบรมราชูปถัมภ์	สวดพระอภิธรรม
วันศุกร์ที่ ๑๖ กรกฎาคม ๒๕๐๘ สัตตมวารที่ ๓	
สมาคมสตรีนักธุรกิจและวิชาชีพแห่งประเทศไทย	สวดพระอภิธรรม
วันศุกร์ที่ ๒๓ กรกฎาคม ๒๕๐๘ สัตตมวารที่ ๔	
สมาคมบัณฑิตสตรีทางกฎหมายแห่งประเทศไทย และ ศิษย์เก่า ร.ร. ราชินี	สวดพระอภิธรรม
วันศุกร์ที่ ๓๐ กรกฎาคม ๒๕๐๘ สัตตมวารที่ ๕	
สมาคมอัสสัมชัญ	สวดพระอภิธรรม
วันศุกร์ที่ ๖ สิงหาคม ๒๕๐๘ สัตตมวารที่ ๖	
คุณนายผัน พิศาลสุริยศักดิ์ คุณนายผาด พิจารณ์พลกิจ คุณสอาด เรืองวิเศษ คุณจรูญ เรืองวิเศษ	สวดพระอภิธรรม

เจ้าภาพ	*รายการบำเพ็ญกุศล*
วันศุกร์ที่ ๑๓ สิงหาคม ๒๕๐๘ บัญญาสมวาร (๕๐ วัน)	
พณฯ จอมพลผิน ชุณหะวัณ และ คุณหญิงอุดมลักษณ์ ศรียานนท์	สวดพระอภิธรรม
วันเสาร์ที่ ๑๔ สิงหาคม ๒๕๐๘	
พณฯ จอมพลผิน ชุณหะวัณ และ คุณหญิงอุดมลักษณ์ ศรียานนท์	พระสงฆ์ ๗ รูป สวด พระพุทธมนต์ และ ถวายภัตตาหารเพล
วันศุกร์ที่ ๒๐ สิงหาคม ๒๕๐๘ สัตตมวารที่ ๘	
คณะกรรมการหอการค้าไทย	สวดพระอภิธรรม
วันศุกร์ที่ ๒๗ สิงหาคม ๒๕๐๘ สัตตมวารที่ ๙	
คุณหญิงเสงี่ยม พิศาลสารเกษตร คุณหญิงประกอบ พิษณุแสน คุณเฉลียว สามเสน คุณวัชระ นิมบุญาช	สวดพระอภิธรรม
วันศุกร์ที่ ๓ กันยายน ๒๕๐๘ สัตตมวารที่ ๑๐	
พล.ต.ท. ฉัตร หนุนภักดี ดร. พร ศรีจามร คุณเกียรติ วัธนเวคิน คุณยงศิลป์ เรืองสุข	สวดพระอภิธรรม
วันศุกร์ที่ ๑๐ กันยายน ๒๕๐๘ สัตตมวารที่ ๑๑	
คุณหญิงสาลีรัฐวิภาค	สวดพระอภิธรรม

เจ้าภาพ	*รายการบำเพ็ญกุศล*
วันศุกร์ที่ ๑๗ กันยายน ๒๕๐๘ สัตตมวารที่ ๑๒	
พระเทพวิริยาภรณ์ วัดยานนาวา	สวดพระอภิธรรม
พระรัตนเมธี วัดมหาธาตุ	
พระครูคุณสารสุนทร วัดอาวุธวิกสิตาราม	
วันศุกร์ที่ ๒๔ กันยายน สัตตมวารที่ ๑๓	
คณะเตรียม ม.ธ.ก. รุ่น ๒	สวดพระอภิธรรม
วันศุกร์ที่ ๑ ตุลาคม ๒๕๐๘ สตมวาร (๑๐๐ วัน)	
พลโท กฤษณ์ สีวะรา	สวดพระอภิธรรม
คุณคุน คุนผลิน	
คุณอดิศร โฆวินทะ	
วันเสาร์ที่ ๒ ตุลาคม ๒๕๐๘	
พลโท กฤษณ์ สีวะรา	พระสงฆ์ ๗ รูป สวด
คุณคุน คุนผลิน	พระพุทธมนต์ และ
คุณอดิศร โฆวินทะ	ถวายภัตตาหารเพล

การบำเพ็ญกุศลฌาปนกิจศพ

วันอาทิตย์ที่ ๓ ตุลาคม ๒๕๐๘	
พ.ต.อ. ศิริ คชหิรัญ	สวดพระอภิธรรม
คุณสกุล สามเสน	มือภิปรายธรรม เรื่อง

เจ้าภาพ	รายการบำเพ็ญกุศล
วันอาทิตย์ที่ ๓ ตุลาคม ๒๕๐๘	
คุณสงัด ศรีวณิก	"บุญนำกรรมแต่ง"
คุณสกรรจ์ สามเสน	(โดยคณะวิปัสสนาจารย์และอาจารย์สอนพระอภิธรรม สำนักวัดมหาธาตุ)
วันจันทร์ที่ ๔ ตุลาคม ๒๕๐๘	
บุตรธิดา	พระสงฆ์ ๗ รูป สวดพระพุทธมนต์ ถวายภัตตาหารเพล
	มีพระธรรมเทศนา ๑ กัณฑ์ ที่วัดมกุฏกษัตริยาราม พระสงฆ์ ๒๐ รูป บังสุกุล
การบำเพ็ญกุศลฉลองอัฐิ	
วันอังคารที่ ๕ ตุลาคม ๒๕๐๘	
บุตรธิดา	บังสุกุลเก็บอัฐิ พระสงฆ์ ๙ รูป สวดพระพุทธมนต์ที่บ้านถนอมสุข ถวายภัตตาหารเพล

สารบาญ

หน้า

ตำนานพระพุทธเจดีย์

คำนำเมื่อพิมพ์ครั้งแรก [๑]

ว่าด้วยมูลเหตุที่เกิดพุทธเจดีย์ ๑

ว่าด้วยเจดีย์ ๔ อย่าง ๓

อธิบายด้วยเจดีย์ ๔ อย่าง ๕

ว่าด้วยประวัติพุทธเจดีย์ ๙

ว่าด้วยปฐมสังคายนา ๙

ว่าด้วยทุติยสังคายนา ๑๑

ว่าด้วยความนิยมในบริโภคเจดีย์ ๑๒

ว่าด้วยการสร้างวัดตามสถานที่มีบริโภคเจดีย์ ๑๕

ว่าด้วยการปลูกพระศรีมหาโพธิ ๑๖

ว่าด้วยมูลเหตุที่เกิดสร้างพระพุทธรูป ๑๘

ว่าด้วยชนชาติที่นับถือพระพุทธศาสนา ๒๐

ว่าด้วยพระเจ้ามิลินท์สร้างพระพุทธรูป ๒๑

ว่าด้วยพระพุทธรูปผีมือช่างโยนก ๒๓

ตำนานพระพิมพ์

ตำนานพระพิมพ์ ๓๕

ภาพพระพุทธรูปปางต่าง ๆ

ตำนานพระพุทธเจดีย์

คำนำเมื่อพิมพ์ครั้งแรก

เมื่อข้าพเจ้าปรารภถึงงานศพมารดา* ได้ยินคำกล่าวกันว่า "งานศพนี้เห็นจะได้อ่านหนังสือแปลก" ด้วยคาดกันว่าข้าพเจ้าคงจะแต่งหนังสือเรื่องอันใดขึ้นใหม่ให้สมศรัทธาที่ทำการสนองคุณมารดา ที่คาดเช่นนั้นเป็นอันหยั่งใจถูก ด้วยข้าพเจ้าก็คิดอยู่ว่าจะแต่งหนังสือขึ้นใหม่ด้วยน้ำพักน้ำแรง อุทิศกุศลสนองพระคุณอันสูงสุดสักเรื่องหนึ่ง อาศัยเหตุนี้จึงได้พยายามแต่งเรื่องตำนานพุทธเจดีย์สยามขึ้น ด้วยเห็นว่าประกอบพร้อมด้วยประโยชน์ทั้ง ๒ ประการ คือประโยชน์ในทางสืบอายุพระพุทธศาสนาประการ ๑ กับประโยชน์ในทางบำรุงความรู้ด้วยอีกประการ ๑ ควรนับว่าเป็นบำเพ็ญกุศลได้

แต่ความคิดที่จะแต่งเรื่องตำนานพุทธเจดีย์สยามนี้ ไม่ใช่ข้าพเจ้าคิดขึ้นเอง มองสิเออ เฟอนองค์ บีลา อัครราชทูตฝรั่งเศสคนก่อนเป็นผู้ชักชวนให้แต่ง ด้วยตั้งแต่มองสิเออบีลาเข้ามาอยู่ในกรุงเทพ ฯ ชอบดูของโบราณต่าง ๆ ของไทย ได้ไปเห็นพระพุทธรูปแบบต่าง ๆ ซึ่งตั้งไว้ในพระระเบียงวัดเบญจมบพิตร ทราบว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้า ฯ ให้ข้าพเจ้าเป็นผู้เลือกหามารวบรวม แลต่อมามองสิเออบีลาได้ไปเที่ยวดูของโบราณตามหัวเมืองมณฑลต่าง ๆ แล้วจึงมาว่าแก่ข้าพเจ้าว่า โบราณวัตถุในประเทศสยามนี้ โดยเฉพาะที่เป็นพุทธเจดีย์

---

* เจ้าจอมมารดาชุ่ม รัชกาลที่ ๔

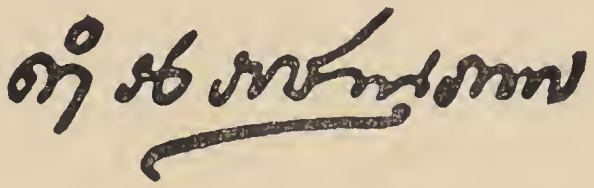
มีพระพุทธรูปเป็นต้น มีของดีงามน่าชมอยู่เป็นอันมาก แต่ชาวประเทศอื่นหาทราบกันไม่ ถ้าข้าพเจ้าแต่งหนังสือแสดงอธิบายพุทธเจดีย์สยามขึ้นสักเรื่องหนึ่ง เห็นจะเป็นประโยชน์มาก แม้อย่างต่ำก็จะเผยแผ่ให้คนทั้งหลายได้รู้เห็นความรุ่งเรืองของประเทศสยามซึ่งมีมาแล้วแต่หนหลัง อาศัยคำชักชวนของมองสิเออบีลาดังกล่าวมานี้ เมื่อข้าพเจ้าคิดหาเรื่องหนังสือซึ่งจะแต่งในงานศพมารดา จึงได้ตกลงแต่งเรื่องพุทธเจดีย์สยาม แต่ว่าตั้งใจจะแต่งแถลงความแก่ไทยด้วยกันเองเป็นสำคัญ เพราะจะพิมพ์เป็นของแจกในงานศพ ถ้ามีชาวต่างประเทศชอบตอนไหน จะแปลตอนนั้นเป็นภาษาฝรั่งก็ได้* แต่หนังสือเรื่องนี้แต่งยากกว่าหนังสือเรื่องอื่น ๆ ซึ่งข้าพเจ้าได้เคยแต่งมาโดยมาก ด้วยมีกิจที่จำต้องตรวจหนังสือต่าง ๆ แลต้องค้นหาวัตถุที่จะทำรูปภาพมากอยู่ ทั้งตัวข้าพเจ้าเองก็เกิดชะล่าใจ ด้วยไม่ทราบกำหนดซึ่งจะได้ปลงศพมารดาอย่างช้านาน เมื่อลงมือแต่งหนังสือแล้วมีการอื่นก็ทิ้งไปทำการนั้นเสีย แต่แต่ง ๆ หยุด ๆ มาหลายคราว ครั้นมาทราบกำหนดงานศพแน่ เวลาสิมีอยู่เพียงเดือนเดียว จึงต้องรีบเร่งแต่งตอนข้างท้ายแลส่งตอนข้างต้นไปให้พิมพ์ในเวลากำลังแต่งอยู่นั้น ไม่มีโอกาสที่จะได้ตรวจตราพิจารณาให้ถ่องแท้ หนังสือที่พิมพ์ในสมุดเล่มนี้เห็นจะมีวิปลาสคลาดเคลื่อนอยู่มิมากก็น้อย ต้องขออภัยแก่ท่านทั้งหลายด้วย**

---

* มีผู้แปลออกเป็นภาษาเขมรและย่อใจความเป็นภาษาฝรั่งเศสแล้ว

** ต่อมาได้ทรงตรวจแก้อีก และประทานต้นฉบับไว้แก่หลวงบริบาลบุรีภัณฑ์ ได้ตีพิมพ์ฉบับที่ทรงแก้ไขใหม่เป็นครั้งแรกในงานฌาปนกิจศพ นายมังกร สามเสน เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๐ ในการทำเชิงอรรถเพิ่มเติมทูลเกล้า ฯ ถวายครั้งนี้ ได้รับคำแนะนำจากหลวงบริบาลบุรีภัณฑ์หลายประการ ขอขอบคุณไว้ ณ ที่นี้ด้วย

ในการที่แต่งหนังสือเรื่องนี้สำเร็จ ข้าพเจ้ารู้สึกขอบใจศาสตราจารย์ ยอช เซเดส์ มาก ด้วยรับหน้าที่การค้นหนังสือแลการเลือกรูปภาพที่พิมพ์* ต้องเหน็ดเหนื่อยมาก นอกจากนั้นขอบใจพระพินิจวรรณการ ผู้ตรวจฉบับพิมพ์ นายพลตรี พระยาภักดีภูธร เจ้ากรมแผนที่ทหารบก ด้วยรับพิมพ์แผนที่มัชฌิมประเทศ พระยาอนุสาสนพาณิชยการ ผู้อำนวยการโรงเรียนเพาะช่าง ด้วยรับทำรูปภาพต่าง ๆ พระโสภณอักษรกิจ เจ้าของโรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร ผู้รับพิมพ์หนังสือนี้ แลที่สุดขอขอบใจมองสิเออ เฟอนองค์ บีลา ซึ่งเป็นผู้ชวนให้แต่งด้วย.

วังวรดิศ

วันที่ ๓ พฤษภาคม พุทธศักราช ๒๔๖๙

---

* ในการพิมพ์ครั้งนี้ได้เลือกรูปภาพใหม่ เพราะเหตุว่า แม่พิมพ์เดิมใช้ไม่ได้หมดแล้ว ได้ทำหมายเลขที่ของรูป เติมไว้ในเนื้อเรื่องที่ทรงด้วย

ตำนานพระพุทธเจดีย์

ว่าด้วยมูลเหตุที่เกิดพุทธเจดีย์

เมื่อสมเด็จพระศากยมุนีศรีสรรเพชญพุทธเจ้าตรัสรู้พระปรมาภิเษกสัมโพธิญาณ ทรงประกาศพระพุทธศาสนาปรากฏขึ้นนั้น แผ่นดินอินเดียตอนกลางอันเรียกว่า "มัชฌิมประเทศ"(๑) แยกกันเป็นหลายอาณาเขต เป็นประเทศใหญ่บ้าง น้อยบ้าง ที่เป็นประเทศใหญ่อยู่ในครั้งพุทธกาลมี ๔ ประเทศ คือ ประเทศมคธราฐ (อยู่ในท้องที่มณฑลภาคเบงคอลเดี๋ยวนี้) พระเจ้าพิมพิสาร และต่อมาพระเจ้าอชาตศัตรูเป็นใหญ่ ตั้งราชธานีอยู่ ณ เมืองราชคฤหมหานครประเทศ ๑ ประเทศโกศลราฐ (อยู่ในท้องที่มณฑลสหปาลีเดี๋ยวนี้) ต่อมคธราฐไปทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือ พระเจ้าปัสเสนทิต และต่อมาพระเจ้าวิฑูฑะภะเป็นใหญ่ ตั้งราชธานีอยู่ ณ เมืองสาวัตถีประเทศ ๑ ประเทศวังสะ (อยู่ในมณฑลสหปาลีเดี๋ยวนี้ ทางทิศใต้แห่งโกศลราฐ) พระเจ้าอุเทนอันเป็นราชโอรสของพระเจ้าปรันตปะเป็นใหญ่ ตั้งราชธานีอยู่ ณ เมืองโกสัมพีประเทศ ๑ ประเทศอวันติ

---

(๑) เขตแห่งมัชฌิมประเทศ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ประทานอธิบายไว้ในหนังสือ เรื่องพุทธานุพุทธประวัติว่าในทิศตะวันออกภายในแต่ประเทศเบงคอลเข้ามา ในทิศใต้ภายในแต่ประเทศเดกกันเข้ามา ในทิศตะวันตกภายในแต่ประเทศบอมเบย์เข้ามา ในทิศเหนือภายในแต่ประเทศเนปาลเข้ามา

(อยู่ในมณฑลมาลวะเดี๋ยวนี้) ต่อประเทศวังสะลงมาทางข้างใต้ พระเจ้าจัณฑปโชตเป็นใหญ่ ตั้งราชธานีอยู่ ณ เมืองอุชเชนีประเทศ ๑ นอกจากนี้ยังมีอาณาเขตน้อย ๆ อยู่ในมัชฌิมประเทศ เช่น อาณาเขตของพวกกษัตริย์สักยราช อาณาเขตของกษัตริย์ลิจฉวี และอาณาเขตของพวกมัลลกษัตริย์เป็นต้น อีกหลายอาณาเขตปกครองเป็นอิสระก็มี ที่ขึ้นอยู่ในประเทศใหญ่อันใดอันหนึ่งซึ่งกล่าวมาก็มี(๑) การที่พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนพระพุทธศาสนา ย่อมเสด็จเที่ยวจาริกไปในอาณาเขตทั้งหลาย โดยมิได้ถือว่าแห่งใดเป็นบ้านเขาเมืองเรา ทรงสั่งสอนเวไนยสัตว์ตามอุปนิสัยเสมอหน้ากัน ไม่เลือกชั้นบรรดาศักดิ์หรือถือว่าเป็นพวกนั้นพวกนี้ เพราะเหตุนั้น ผู้ที่เลื่อมใสในพระพุทธศาสนานับแต่พระสงฆ์พุทธสาวกลงมาจนอุบาสกอุบาสิกา จึงมีชนทุกชาติทุกชั้นอยู่ทุกถิ่นฐานบ้านเมืองทั่วไปในมัชฌิมประเทศ ผิดกันแต่บางแห่งมีจำนวนมาก บางแห่งมีน้อย แต่ในสมัยพุทธกาลนั้น พระพุทธศาสนายังเป็นแต่ศาสนาอันหนึ่งในสามสี่ศาสนาซึ่งมีจำนวนคนเลื่อมใสมาก นอกจากพระพุทธศาสนายังมีศาสนาไตรเพทของพวกพราหมณ์ ซึ่งถือกันมาแต่ก่อนพุทธกาล(๒) และศาสนาไชนะของพวกเดียรถีย์นิครนถ์(๓) ซึ่งเกิดขึ้นร่วมราวพุทธกาล ทั้งสองนี้เป็นต้น

---

(๑) ว่าตามหนังสือเรื่องพุทธิสอินเดีย ของศาสตราจารย์ ริส เดวิดส์

(๒) ศาสนาไตรเพท เป็นศาสนาเดิมของพวกอารยัน ตั้งแต่ก่อนมาอยู่ในอินเดีย ถือว่ามีเทวดาเป็นเจ้าของโลกธาตุต่าง ๆ ที่มนุษย์ต้องอาศัย เช่นถือว่าพระอินทร์เป็นเจ้าของฟ้า และพระอัคนีเป็นเจ้าของไฟเป็นต้น บูชาขอพรเทวดานั้น ๆ ด้วยพระเวทของฤษี ซึ่งพวกพราหมณ์เป็นพนักงานทรงจำไว้

(๓) คติธรรมของศาสนาไชนะคล้ายพระพุทธศาสนา แต่ถือ “อหิงสา” คือไม่เบียดเบียนสัตว์โลกเป็นข้อสำคัญ

ในสมัยครั้งพุทธกาลนั้น พวกที่ถือพระพุทธศาสนานับถือแต่พระพุทธเจ้ากับพระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า และพระสงฆ์พุทธสาวกทั้งหลายเป็นหลักพระศาสนา เรียกรวมกันทั้งสามว่า "พระไตรสรณคมน์" หามีวัตถุอื่นเป็นเจดีย์* ในพระพุทธศาสนาไม่ บรรดาเจดีย์ในพระพุทธศาสนานอกจากพระไตรสรณคมน์ เป็นของเกิดขึ้นเมื่อพระพุทธองค์เสด็จดับขันธปรินิพพานแล้วทั้งนั้น

เจดีย์ในพระพุทธศาสนา มีตำรากำหนดว่าเป็น ๔ อย่างต่างกัน คือ ธาตุเจดีย์อย่าง ๑ บริโภคเจดีย์อย่าง ๑ ธรรมเจดีย์อย่าง ๑ อุเทสิกะเจดีย์อย่าง ๑ ปรากฏอยู่ในหนังสือเก่า เช่นมหาปรินิพพานสูตรและมิลินทปัญหาเป็นต้น มูลเหตุที่จะเกิดเจดีย์นั้น ว่าเมื่อพระองค์ทรงประชวรใกล้จะเสด็จเข้าสู่ปรินิพพาน ณ ดงไม้สาลในแขวงเมืองกสินารา พระอานนทเถรเจ้าผู้เป็นพุทธอุปัฏฐาก ทูลถามถึงการที่พุทธสาวกจะควรปฏิบัติต่อพระพุทธสรีระฉันใด มีพระพุทธฎีกาตรัสว่า ให้พระภิกษุทั้งหลายมุ่งหมายดับทุกข์ดับกิเลสอันเป็นประโยชน์แห่งตนเถิด อย่าเป็นกังวลด้วยการบูชาสรีระของพระตถาคตเลย พวกกษัตริย์และฆราวาสทั้งหลายเขาคงทำฌาปนกิจ แล้วสร้างสถูปบรรจุสรีรธาตุเหมือนอย่างพระเจ้าจักรพรรดิแต่ก่อนมาดังนี้(๑) ครั้นพระพุทธองค์เสด็จดับขันธปรินิพพาน เหล่ามัลลกษัตริย์ซึ่งครองเมืองกุสินาราก็ช่วยกันถวายพระเพลิงพระพุทธสรีระ แล้วคิดจะสร้างพระสถูปประดิษฐานพระบรมธาตุไว้ ณ เมืองกุสินารา แต่ครั้งนั้นเมื่อ

---

* คือสิ่งเป็นที่ตั้งแห่งการเคารพบูชา

(๑) ข้อที่ว่าเหมือนพระเจ้าจักรพรรดินั้น มาคิดสันนิษฐานดูเห็นว่า เพราะพระองค์เป็นทั้งกษัตริย์และเป็นศาสดาจารย์ด้วย เหมือนพระเจ้าจักรพรรดิในข้อนี้

ข่าวพระพุทธองค์เสด็จเข้าสู่พระนิพพาน และถวายพระเพลิงพระพุทธ-สรีระ ณ เมืองกุสินารา ทราบไปถึงเมืองอื่น เจ้าเมืองที่เลื่อมใสในพระพุทธเจ้าหลายเมืองด้วยกัน ต่างให้ไปรับพระบรมธาตุ เพื่อจะเชิญไปประดิษฐานไว้ให้มหาชนบูชา ณ เมืองของตน เดิมพวกมัลลกษัตริย์เมืองกุสินาราไม่ยอมให้ ข้างเจ้าเมืองอื่นก็จะเอาไปให้ได้ เกือบจะเกิดรบกันขึ้น หากโทณพราหมณ์ว่ากล่าวเกลี่ยไกล่จึงปรองดองกัน แบ่งพระบรมธาตุออกเป็น ๘ ส่วน แล้วแจกไปยังที่ต่าง ๆ แห่งละส่วนตามปรารถนา คือ

๑. พระเจ้าอชาตศัตรู ได้ไปยังเมืองราชคฤหมหานครอันเป็นราชธานีของมคธราฐในสมัยนั้น (เดี๋ยวนี้เรียกว่าแขวงราชะเคีย) ส่วน ๑

๒. กษัตริย์สักยราช พระญาติวงศ์ของพระพุทธองค์ได้ไปยังเมืองกบิลพัสดุ์[๑] (เดี๋ยวนี้เรียกว่าแขวงภูอิละอยู่ในเนปาลราฐ) ส่วน ๑

๓. กษัตริย์ลิจฉวี ได้ไปยังเมืองเวสาลี (เดี๋ยวนี้เรียกว่าแขวงเพสารห์) ส่วน ๑

๔. กษัตริย์ถุลิยะ หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่าบุลิ ได้ไปยังเมืองอัลกัปปะ ส่วน ๑

๕. มหาพราหมณ์ผู้ครองเมือง ได้ไปยังเมืองเวฏฐทีปกะ ส่วน ๑

๖. กษัตริย์โกลิยะ ได้ไปยังรามคาม (เดี๋ยวนี้อยู่ในเขตเนปาลราฐ) ส่วน ๑

๗. มัลลกษัตริย์เมืองปาวา ได้ไปยังเมืองปาวา (เดี๋ยวนี้เรียกว่าแขวงปั๋ทระโอนะ) ส่วน ๑

---

(๑) พระบรมธาตุส่วนนี้ที่ได้มายังประเทศสยาม เมื่อรัชกาลที่ ๕ และบรรจุประดิษฐานไว้ในพระสถูปบนบรมบรรพต วัดสระเกศ

๙. มัลลกษัตริย์เมืองกุสินารา ได้ไว้ ณ เมืองกุสินารา (เดี๋ยวนี้เรียกว่าแขวงกาเสีย) ส่วน ๑

พระบรมธาตุที่แจกไปครั้งนั้น ต่างเมืองต่างก็สร้างพระสถูปเป็นที่ประดิษฐานไว้ จึงเกิดมีพระธาตุเจดีย์ขึ้น ๙ แห่ง เป็นปฐมด้วยประการฉะนี้

อันพระสถูป (ซึ่งเรามักเรียกกันแต่ว่า "พระเจดีย์" เช่นที่ชอบสร้างตามวัด) นั้น มีประเพณีสร้างสำหรับบรรจุอัฐิธาตุมาแต่ก่อนพุทธกาล ไม่เฉพาะแต่สำหรับบรรจุอัฐิธาตุของพระเจ้าจักรพรรดิเท่านั้น สถูปที่สร้างบรรจุอัฐิธาตุบุคคลอื่น ๆ ก็มี ดังปรากฏในคัมภีร์อรรถกถาธรรมบท ว่าพระพาหิยะเป็นพุทธสาวกถูกโคชนถึงมรณภาพ พระพุทธองค์โปรดให้สร้างสถูปบรรจุอัฐิธาตุไว้มีเป็นตัวอย่าง ถ้าว่าตามโบราณวัตถุที่ตรวจพบในอินเดีย ถึงพวกที่ถือศาสนาอื่น เช่นพวกเดียรถีย์นิครนถ์ ก็สร้างสถูปบรรจุอัฐิธาตุของศาสดาจารย์เป็นทำนองเดียวกัน พิเคราะห์ดูตามลักษณะพระสถูปที่สร้างตั้งแต่โบราณมาตลอดกาลบัดนี้ เห็นว่าสถูปชั้นเดิมทีเดียวก็จะเป็นแต่พูนดินขึ้นเป็นโคกตรงที่ฝังอัฐิธาตุ (อย่างที่เราก่อพระทราย) แล้วลงเขื่อนรอบกันดินพัง และบนโคกนั้นทำนองจะปักร่มหรือฉัตรให้เป็นเกียรติยศ หรือเป็นเครื่องหมายให้รู้ว่าเป็นที่ฝังอัฐิธาตุท่านผู้ใด ถ้าไม่ใช่อัฐิธาตุคนสำคัญก็จะเป็นแต่พูนดินเป็นโคกเท่านั้น สถูปจะทำเป็นขนาดใหญ่หรือขนาดน้อย และจะทำโดยประณีตบรรจงหรือทำแต่พอสำเร็จ ก็แล้วแต่กำลังของผู้สร้าง ต่อชั้นหลังมา เมื่อนิยมนับถือพระธาตุเจดีย์ในพระพุทธศาสนา จึงตกแต่งแปลงรูปพระสถูปให้งดงามวิจิตรขึ้น เช่นแต่งกองดินให้เป็นรูปทรง ทำเขื่อนให้เป็นฐานและชั้นทักษิณ และทำรูปบัลลังก์ตั้งบนหลังโคก แล้วต่อฉัตรให้เป็นยอด ของ

เหล่านี้น่าจะเกิดขึ้นในชั้นเมื่อพระพุทธศาสนารุ่งเรืองจนถึงเป็นประธานของประเทศ ตั้งแต่สมัยแห่งพระเจ้าอโศกมหาราชเป็นต้นมาทั้งนั้น

มูลเหตุแห่งบริโภคเจดีย์นั้น เรื่องก็เกิดขึ้นในเวลาเมื่อพระพุทธองค์ทรงประชวรใกล้จะเสด็จเข้าสู่พระนิพพานเหมือนกัน คือ พระอานนทเถรเจ้าในเวลานั้น ยังมิได้บรรลุมรรคผลถึงชั้นสูงสุด ทูลปรารภว่า แต่ก่อนมาเหล่าภิกษุพุทธสาวกได้เคยเฝ้าแหนเห็นพระองค์สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าเนืองนิตย์ เมื่อพระองค์เสด็จเข้าสู่พระนิพพานแล้ว มิได้เฝ้าแหนเห็นพระองค์ต่อไป เห็นจะพากันว้าเหว่ สมเด็จพระมหากรุณาเจ้าจึงทรงอนุญาตที่สังเวชนียสถานไว้ ๔ แห่ง สำหรับพุทธสาวกเหล่าใดใคร่จะเห็นพระองค์ ก็ให้ไปปลงธรรมสังเวช ณ ที่แห่งใดแห่งหนึ่งใน ๔ แห่งนั้น คือ

๑. ที่พระตถาคตเจ้าประสูติ ณ ป่าลุมพินีในแขวงเมืองกบิลพัสดุ์ (เดี๋ยวนี้เรียกว่าตำบลรัมมินเด อยู่ในแขวงเนปาลราฐ) แห่ง ๑

๒. ที่พระตถาคตเจ้าตรัสรู้พระโพธิญาณ ณ โพธิพฤกษมณฑล ในแขวงเมืองคยา (เดี๋ยวนี้เรียกว่าตำบลพุทธคยา) แห่ง ๑

๓. ที่พระตถาคตเจ้าประทานปฐมเทศนา ณ ตำบลอิสิปัตนะมฤคทายวัน ในแขวงเมืองพาราณสี (เดี๋ยวนี้เรียกว่าตำบลสารนาถ) แห่ง ๑

๔. ที่พระตถาคตเจ้าเข้าสู่พระนิพพาน ณ ตำบลสาลวันในแขวงเมืองกุสินารา (เดี๋ยวนี้เรียกว่าแขวงกาเสีย) แห่ง ๑

ที่สังเวชนียสถาน ๔ แห่งนี้ เป็นบริโภคเจดีย์โดยพระบรมพุทธานุญาต นอกจากนี้ยังมีบริโภคเจดีย์เกิดขึ้นด้วยเหตุการณ์อีก ๒ แห่ง มีเรื่องตำนานปรากฏในหนังสือปฐมสมโพธิว่า เมื่อถวายพระเพลิงพระพุทธสรีระนั้น โมริยกษัตริย์เจ้าเมืองปิบผลิวันให้ไปขอพระบรมธาตุช้าไป ทูต

ไปถึงเมืองกุสินาราเมื่อแบ่งพระบรมธาตุแจกไปเสียแล้ว ได้แต่พระอังคาร ถ่านที่ถวายพระเพลิงพระพุทธสรีระไปสร้างพระสถูปบรรจุไว้ ณ เมืองปิปผลิวัน (เดี๋ยวนี้เรียกว่ารุธบุระ) องค์ ๑ ส่วนโทณพราหมณ์ผู้แบ่งพระบรมธาตุได้ทะนานโลหะที่ตวงพระธาตุไป ก็ไปสร้างพระสถูปบรรจุไว้ในเขตเมืองกุสินารานั้นอีกองค์ ๑ พระสถูป ๒ องค์นี้นับว่าเป็นบริโภคเจดีย์ เพราะเนื่องด้วยองค์พระตถาคตเจ้าเช่นเดียวกับที่สังเวชนียสถาน จึงเกิดบริโภคเจดีย์ขึ้นในชั้นแรกรวมเป็น ๖ แห่งด้วยกัน

มูลเหตุแห่งธรรมเจดีย์นั้น ในตำราไม่ได้กล่าวถึงเรื่องตำนาน แต่มีโบราณวัตถุปรากฏเป็นเค้าเงื่อนพอจะสันนิษฐานมูลเหตุที่เกิดขึ้นว่า คงอาศัยพระพุทธบรรหาร ซึ่งทรงแสดงแก่เหล่าพระสาวกเมื่อก่อนเสด็จเข้าสู่พระนิพพาน ว่าพระธรรมจะแทนพระองค์ต่อไปดังนี้ เมื่อล่วงพุทธกาลมาแล้ว ผู้ที่เลื่อมใสในพระพุทธศาสนา บางพวกอยู่ห่างไกลพระธาตุเจดีย์และพระบริโภคเจดีย์ที่มีอยู่ในครั้งนั้น จะไปทำสักการบูชาได้ด้วยยาก ใคร่จะมีเจดียสถานเป็นที่บูชาบ้าง จึงมีผู้รู้พระบรมพุทธาธิบาย แนะนำให้เขียนพระธรรมลงเป็นตัวอักษรประดิษฐานไว้เป็นที่บูชา โดยอ้างพระพุทธบรรหารซึ่งตรัสว่า พระธรรมจะแทนพระองค์นั้น จึงเกิดมีประเพณีสร้างธรรมเจดีย์ขึ้นอีกอย่าง ๑ มักเลือกเอาพระธรรมที่เป็นหัวใจในพระพุทธศาสนา เช่นคาถาแสดงพระอริยสัจ ว่า

“เย ธมฺมา เหตุปฺปภวา เตสํ เหตุ ตถาคโต (อาห)
เตสญฺจ โย นิโรโธ จ เอวํ วาที มหาสมโณ”*

---

* ธรรมทั้งหลาย มีเหตุเป็นแดนเกิด พระตถาคตได้ตรัสถึงเหตุเหล่านั้น เมื่อสิ้นเหตุเหล่านั้นจึงดับทุกข์ได้ พระมหาสมณะมีวาทะตรัสสอนเช่นนี้เสมอ

นั้นเป็นต้น มาจารึกเป็นธรรมเจดีย์ ครั้นต่อมาถึงสมัยเมื่อเขียนพระธรรมวินัยลงเป็นตัวอักษรแล้ว ก็นับถือคัมภีร์พระไตรปิฎกว่า เป็นพระธรรมเจดีย์ด้วย

อุเทสิกะเจดีย์นั้น เป็นของสร้างขึ้นโดยเจตนาอุทิศต่อพระพุทธเจ้า ไม่กำหนดว่าจะต้องทำเป็นอย่างไร ถ้ามิได้เป็นธาตุเจดีย์หรือบริโภคเจดีย์หรือธรรมเจดีย์แล้ว ก็นับว่าเป็นอุเทสิกะเจดีย์ทั้งสิ้น พิเคราะห์ดูโดยโบราณวัตถุที่ปรากฏอยู่ ดูเหมือนอุเทสิกะเจดีย์ที่ชอบทำกันในชั้นแรกจะทำเป็นพุทธบัลลังก์ อาศัยประเพณีอันมีมาแต่ครั้งพุทธกาล พุทธสาวกย่อมจัดอาสนะไว้รับเสด็จพระพุทธองค์ในเวลาเมื่อเสด็จไปโปรดสัตว์ ณ ที่นั้น ๆ จึงสร้างพุทธบัลลังก์เป็นที่สักการบูชาในเวลารำลึกถึงพระพุทธองค์เมื่อเสด็จเข้าปรินิพพานแล้ว เรียกกันว่า อาสนบูชา เป็นอเทสิกะเจดีย์มีขึ้นก่อนอย่างอื่น.

ว่าด้วยประวัติพุทธเจดีย์

เมื่อพระพุทธองค์เสด็จดับขันธปรินิพพานแล้วได้ ๔ เดือน พระอริยสาวกทั้งปวงประชุมกันที่ถ้ำสัตตบรรณในแขวงเมืองราชคฤหมหานครราชธานีแห่งประเทศมคธราฐ ช่วยกันรวบรวมพระธรรมที่พระพุทธเจ้าได้ตรัสสอน และพระวินัยที่ได้ทรงบัญญัติไว้ให้เป็นข้อปฏิบัติสำหรับพระภิกษุสงฆ์เข้าเป็นระเบียบ พระมหากัสสปเถระเป็นประธานในการประชุมนั้น ให้พระอานนท์ซึ่งทรงจำคำสั่งสอนของพระพุทธองค์ได้แม่นยำเป็นผู้แสดงพระธรรมในที่ประชุม และให้พระอุบาลีซึ่งเป็นผู้เชี่ยวชาญในข้อสิกขาบทบัญญัติเป็นผู้แสดงพระวินัย ครั้นที่ประชุมเห็นว่าถูกถ้วนตามพระพุทธฎีกาแล้ว ก็ชวนกันท่องบ่นจนจำได้ขึ้นปากเจนใจ ทั้งพระธรรมและพระวินัย (ด้วยในสมัยนั้นยังไม่ใช้ประเพณีจดลงเป็นตัวอักษร) การประชุมรวบรวมพระธรรมวินัยครั้งที่กล่าวนี้ เรียกในตำนานว่า "ปฐมสังคายนา" ครั้นเสร็จแล้ว พระอริยเจ้าพุทธสาวกทั้งหลาย ก็แยกย้ายกันไปอยู่ต่างภูมิลำเนาเที่ยวสั่งสอนพระพุทธศาสนาและให้อุปสมบทแก่ผู้ศรัทธาบวชเป็นภิกษุสืบสายสักยบุตร ท่องจำพระธรรมวินัยตามที่ได้ทำปฐมสังคายนา ถือเป็นหลักพระพุทธศาสนาสืบมา ครั้นนานมา เมื่อพระอริยสาวกซึ่งได้ทำสังคายนาล่วงลับดับสูญสิ้นไป พระภิกษุผู้เป็นหัวหน้าสานุศิษย์ในสำนักพระอริยสาวกองค์ใด ก็ได้เป็นคณาจารย์ควบคุมพุทธบริษัทคณะนั้น ๆ ต่อกันมา

เรื่องพงศาวดารฝ่ายอาณาจักรสมัยนั้น ประเทศมคธราฐเริ่มเจริญรุ่งเรืองมาแต่พระเจ้าพิมพิสารปกครอง ครั้นถึงพระเจ้าอชาตศัตรูก็มีอานุภาพปราบปรามประเทศที่ใกล้เคียง คืออาณาเขตพวกกษัตริย์ลิจฉวีเป็นต้น ตลอดจนสามารถเอาประเทศโกศลราฐไว้ได้ในอำนาจ อาณาเขตของประเทศมคธราฐก็กว้างใหญ่ไพศาลยิ่งขึ้นโดยลำดับมา แต่ส่วนกษัตริย์ซึ่งปกครองมคธราฐนั้น ต่อมาพวกตระกูลนันทะ อันเป็นตระกูลต่ำ(๑) ชิงได้ราชสมบัติจากเชื้อวงศ์พระเจ้าอชาตศัตรู แล้วย้ายราชธานีไปตั้งที่เมืองปาฏลีบุตร ครอบครองราชสมบัติสืบต่อกันมาหลายรัชกาล ตลอดจนสมัยนี้พระพุทธศาสนายังไพบูลย์ด้วยผู้เลื่อมใสมีมาก แต่เมื่อล่วงพุทธกาลมาหลายชั่วบุคคลเข้า พระสงฆ์ต่างสำนัก แม้สังวัธยายพระธรรมวินัยตามระเบียบที่ทำปฐมสังคายนาเหมือนกันทั้งนั้นก็ดี ความคิดเห็นเกิดแตกต่างกันขึ้นด้วยต่างอาจารย์กัน ปรากฏในเรื่องตำนานสังคายนาว่า เมื่อพระพุทธองค์เสด็จดับขันธปรินิพพานแล้วได้ประมาณ ๑๐๐ ปี มีภิกษุคณะหนึ่งซึ่งเรียกกันว่า พวกวัชชีบุตร อยู่ที่เมืองเวสาลี ทำนองจะถือเอาข้อความอันปรากฏอยู่ในมหาปรินิพพานสูตรว่า พระพุทธองค์ได้ประทานอนุญาตไว้ว่า ถ้าพระภิกษุทั้งปวงเห็นพร้อมกันว่าขุททานุขุททกะวินัย (คือข้อบังคับเล็กน้อย) บทใดซึ่งทรงบัญญัติไว้ จะประพฤติไม่ได้สะดวก ก็ให้แก้ไขได้ อาศัยข้อนี้เองเป็นมูล พวกภิกษุคณะวัชชีบุตรจึงแก้ไขพระวินัยบัญญัติเป็นวัตถุ ๑๐ ประการ มีเลิกสิกขาบทที่ห้ามมิให้กินอาหารนอกเพลและที่ห้ามมิให้รับทรัพย์สินเงินทองเป็นต้น พระภิกษุสงฆ์ที่เห็นชอบด้วยก็มี ที่ไม่เห็นชอบด้วยก็มี พระยศเถระหัวหน้าในพวกที่โต้แย้ง จึงนิมนต์พระมหาเถระผู้เป็นคณาจารย์อยู่สำนักอื่น ๆ มี

---

(๑) ในหนังสือมหาวงศ์ ว่าเป็นนายโจร

พระสัพพกามีและพระเรวัตเป็นต้น กับทั้งคณะสงฆ์อีกเป็นอันมากมาประชุมกันที่เมืองเวสาลี วินิจฉัยวัตถุ ๑๐ ประการของพวกภิกษุวัชชีบุตร เห็นพร้อมกันว่า การที่แก้ไขพระวินัยนั้นไม่สมควร เพราะเมื่อครั้งพระอริยสาวกทำปฐมสังคายนาได้ลงมติไว้แล้วว่า ถึงแม้พระพุทธองค์ได้ประทานอนุญาตก็ดี ก็หาควรจะแก้พระวินัยให้ผิดแผกไปจากที่พระพุทธองค์ได้ทรงบัญญัติไว้ไม่(๑) ครั้งนั้นพวกภิกษุวัชชีบุตรไม่ยอมเพิกถอนวัตถุ ๑๐ ประการ เหล่าสงฆนายกข้างฝ่ายพระยศเถระก็ไม่มีอำนาจที่จะบังคับบัญชาพวกภิกษุวัชชีบุตรได้ การถือพระวินัยจึงแตกต่างกันขึ้นเป็น ๒ ลัทธิ ลัทธิที่พระสงฆ์พวกพระยศเถระถือได้ชื่อเรียกว่า "เถรวาท" เพราะคงถือตามพระเถระพุทธสาวกได้ทำสังคายนาไว้ ส่วนลัทธิที่พระสงฆ์พวกวัชชีบุตรถือนั้นได้ชื่อเรียกว่า "อาจริยวาท" เพราะถือลัทธิอาจารย์แก้ไขในชั้นหลัง(๒)

เมื่อการถือพระวินัยเกิดแตกต่างกันเป็น ๒ พวกเช่นนั้นแล้ว พระมหาเถระทั้งหลายฝ่ายข้างพระยศเถระ จึงประชุมพระภิกษุสงฆ์บรรดาซึ่งมิได้เห็นชอบด้วยในวัตถุ ๑๐ ประการของพวกวัชชีบุตร พร้อมกันทำสังคายนา

---

(๑) ที่พระอริยสาวกลงมติมิให้แก้ไขพระวินัยนั้น คงเห็นว่าถ้าลงได้แก้ครั้งหนึ่งแล้วก็คงเกิดเป็นตัวอย่างให้แก้กันต่อไปอีกไม่มีที่สุด ลงปลายพระวินัยก็จะฟั่นเฟือน จึงยอมสละสิทธิอันมีโดยพระบรมพุทธานุญาต

(๒) คติที่อาจจะเป็นผลมาจากครั้งพระสงฆ์พวกวัชชีบุตรแก้พระวินัยยังปรากฏอยู่จนบัดนี้ก็มี เช่นพระภิกษุนิกายมหายาน คือพระสงฆ์ ธิเบต จีน ญี่ปุ่น และญวน ฉันอาหารเวลาเย็น โดยอ้างว่ามิได้มีข้อห้ามในพระปาติโมกข์ แต่พระญวนที่มาอยู่ในประเทศไทยนี้มาประพฤติตามอย่างพระสงฆ์ไทยอันเป็นนิกายหินยาน

พระธรรมวินัยตามระเบียบ ซึ่งพระอริยสาวกได้รวบรวมนั้นซ้ำอีกครั้งหนึ่ง ให้ถูกต้องเหมือนกันหมดทุกคณะ การสังคายนาที่เมืองเวสาลีจึงนับเป็นครั้งที่ ๒ เรียกในตำนานว่า "ทุติยสังคายนา" แต่เมื่อมีเหตุขึ้นครั้งนั้นแล้ว ต่อมาพระสงฆ์ก็เกิดแตกต่างกันเป็น ๒ นิกาย พระสงฆ์พวกถือพระธรรมวินัยตามลัทธิเถรวาท ได้ชื่อเรียกว่า "สถวีระ" พระสงฆ์ที่ถือลัทธิอาจริยวาท (ทั้งพวกภิกษุวัชชีบุตร และพวกอื่นซึ่งมิได้ถือตามลัทธิเถรวาท) ได้ชื่อเรียกว่า "มหาสังฆิกะ"(๑) แต่ข้อที่แตกต่างเห็นจะเป็นแต่ถือผิดกันในสิกขาบทข้อที่ไม่สำคัญ ส่วนที่เป็นข้อสำคัญและตัวพระธรรมยังถืออย่างเดียวกันสืบมา แม้กิจวัตรต่าง ๆ พระสงฆ์ทุกพวกก็เห็นจะประพฤติเช่นเดียวกันอย่างประเพณีพระภิกษุในครั้งพุทธกาล เป็นต้นว่า เมื่อถึงฤดูแล้งก็เที่ยวสั่งสอนพระพุทธศาสนาตามประเทศใหญ่น้อย หรือมิฉะนั้น ก็เที่ยวหาที่สงัดบำเพ็ญสมณธรรม ต่อถึงฤดูฝนจึงหยุดพักจำพรรษา หาอยู่ประจำ ณ ที่แห่งใดเป็นถิ่นฐานภูมิลำเนาไม่ แต่ถึงสมัยชั้นนี้ เกิดมีพระธาตุเจดีย์และพระบริโภคเจดีย์ซึ่งได้กล่าวมาแล้วเป็นวัตถุที่บูชาแทนพระองค์พระพุทธเจ้า พวกที่ถือพระพุทธศาสนาทั้งบรรพชิตและคฤหัสถ์ คงถือเป็นกิจวัตรที่จะพึงไปกระทำสักการบูชา ณ พุทธเจดีย-สถานแห่งใดแห่งหนึ่ง เป็นประเพณีขึ้น อย่างเช่นไปเฝ้าสมเด็จพระศาสดาจารย์เมื่อครั้งพุทธกาล พิเคราะห์ตามหลักฐานที่มีปรากฏดูเหมือนพวกพุทธบริษัทในสมัยเมื่อแรกล่วงพุทธกาล จะนับถือสังเวชนียสถานคือตำแหน่งที่ซึ่งพระพุทธองค์ประสูติ ตรัสรู้ แสดงปฐมเทศนาและ

---

(๑) คำที่เรียกว่า "มหาสังฆิกะ" ส่อให้เห็นว่าจะมีจำนวนมากกว่าพระสงฆ์ที่ถือคติตามทุติยสังคายนา

ปรินิพพาน ๔ แห่งนี้ ยิ่งกว่าพระธาตุเจดีย์ที่บรรจุพระบรมสารีริกธาตุ คงเป็นเพราะพระพุทธเจ้าได้ตำรัสไว้ว่า ถ้าใครใคร่จะเห็นพระองค์เมื่อเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว ก็ให้ไปปลงธรรมสังเวช ณ ที่แห่งหนึ่งแห่งใดใน ๔ แห่งนั้น แต่ส่วนพระธาตุเจดีย์หาได้มีพุทธบรรหารเช่นนั้นไม่ อีกประการหนึ่ง พระธาตุเจดีย์ที่เกิดมีขึ้น ๘ แห่งแต่แรกนั้น สังเกตตามชื่อเมืองที่ได้พระบรมธาตุไป ที่เป็นเมืองใหญ่มีน้อย เพราะแจกตามแต่ที่มาขอ มิได้ถือเอาภูมิมณฑลเป็นกำหนด พระธาตุเจดีย์ที่สร้างขึ้นบรรจุพระบรมธาตุเล่า ก็จะทำแต่ตามกำลังและความสามารถของเมืองที่ได้พระบรมธาตุไป ประกอบทั้งเหตุการณ์ที่เกิดขึ้น เช่นเกิดศึกสงครามหรือบ้านเมืองตกอยู่ในอำนาจพวกถือศาสนาอื่นเป็นต้น อาศัยเหตุทั้งปวงนี้ภายในระยะเวลา ๒๐๐ ปี ตั้งแต่พระพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพานมา จึงปรากฏว่า พระธาตุเจดีย์เป็นอันตรายสูญไปเสียหลายแห่ง กล่าวอธิบายไว้ในหนังสือเก่าบางเรื่อง(๑) ว่าเมื่อแจกพระบรมธาตุไปแล้วไม่ช้า พระมหากัสสปเถระคิดเกรงว่า พระบรมธาตุจะไปเป็นอันตรายเสีย จึงบันดาลด้วยอิทธิฤทธิ์ไปเอาพระบรมธาตุมาถวายพระเจ้าอชาตศัตรู ให้รวบรวมไว้ที่เมืองราชคฤหมหานครทั้งหมด เว้นแต่ส่วนที่ได้ไปยังรามคามแห่งเดียว ครั้งนั้นพระยานาคหวงไว้จึงมิได้เอามา ความอธิบายนี้มีหลักฐานเพียงส่อให้เห็นว่า พระธาตุเจดีย์ที่สร้างขึ้นชั้นแรกนั้น อยู่ยั่งยืนมาแต่บางแห่ง แต่ส่วนพระบริโภคเจดีย์ กล่าวคือ ที่สังเวชนียสถานทั้ง ๔ แห่งนั้น มีหลักฐานปรากฏว่าเป็นที่พุทธบริษัทพอใจไปบูชาตั้งแต่แรก*

---

(๑) มีหนังสือเรื่องปฐมสมโพธิ เป็นต้น

* พระพิมพ์รุ่นแรกทำแต่พระพุทธประวัติ ๔ ปาง คือ ปางประสูติ ตรัสรู้ ประทานปฐมเทศนา และปรินิพพาน เข้าใจว่า ทำขึ้นเพื่อจำหน่ายแก่พุทธบริษัทที่ไปบูชาสังเวชนียสถานทั้ง ๔ แห่ง

และตลอดมาทุกสมัย ใช่แต่เท่านั้น ยังเกิดนิยมสถานที่พุทธปาฏิหาริย์ว่าเป็นบริโภคเจดีย์เพิ่มขึ้นอีก ๔ แห่ง คือ

๑. ที่พระตถาคตเจ้าเสด็จลงจากดาวดึงส์สวรรค์ ณ เมืองสังกัส (เดี๋ยวนี้เรียกว่าแขวงสุชานโกต) แห่ง ๑

๒. ที่พระตถาคตเจ้าทรงทำมหายมกปาฏิหาริย์ ณ เมืองสาวัตถี (เดี๋ยวนี้เรียกว่าแขวงสาเหตมาเหต) แห่ง ๑

๓. ที่พระตถาคตเจ้าทรงทรมานช้างนาฬาคิรี ณ เมืองราชคฤห์ (เดี๋ยวนี้เรียกว่าแขวงราชะเคีย) แห่ง ๑

๔. ที่พระตถาคตเจ้าทรงทรมานพระยาวานร ณ เมืองเวสาลี[๑] (เดี๋ยวนี้เรียกว่าแขวงเพสารห์) แห่ง ๑

แล้วเกิดนิยมพุทธบริขารว่าเป็นบริโภคเจดีย์ อ้างที่ปรากฏในพระพุทธบริขารไว้ในหนังสือเก่าอีก ๑๐ แห่ง[๒] คือ

๑. กายพันธ์กับบาตร	อยู่ ณ เมืองปาฏลีบุตร
๒. ผ้าอุทกสาฎก	อยู่ ณ เมืองปัญจาลราฐ
๓. ผ้าจัมขันธ์	อยู่ ณ เมืองโกศลราฐ
๔. ไม้สีพระทนต์	อยู่ ณ เมืองมิถิลา
๕. ผ้ากรองน้ำ	อยู่ ณ เมืองวิเทหราฐ
๖. มีดกับกล่องเข็ม	อยู่ ณ เมืองอินทปัตถ์

---

(๑) ปางทรงทรมานช้างและทรมานวานร เราเอามารวมไว้ในปางพระปาเลไลยก์ แต่ชั้นเดิมเป็นสองปางต่างกัน

(๒) มีในหนังสือปฐมสมโพธิ บริเฉทธาตุวิภัชน์ปริวัตร (ฉบับสมเด็จ ฯ กรมพระปรมานุชิต ฯ)

๗. รองพระบาทและถลกบาตร	อยู่ ณ บ้านอุสิพราหมณคาม
๘. เครื่องลาด	อยู่ ณ เมืองมกุฏนคร
๙. ผ้าไตรจีวร	อยู่ ณ เมืองภัททราฐ
๑๐. นิสีทนสันถัต	อยู่ ณ เมืองกุรุราฐ

แต่ที่ประดิษฐานพระพุทธบริขาร ๑๐ แห่งนี้ น่าสงสัยว่าจะเป็นของเกิดสมมติกันขึ้นต่อชั้นหลัง เมื่อพระพุทธกาลล่วงแล้วช้านาน(๑)

ประเพณีที่พวกพุทธบริษัทไปกระทำพุทธบูชายังที่สังเวชนียสถานทั้ง ๔ แห่งนั้น น่าจะเป็นต้นเหตุให้เกิดสังฆาวาสอันเป็นที่พระสงฆ์อยู่ประจำ ซึ่งเราเรียกกันว่า “วัด” มีขึ้นในมัชฌิมประเทศ เพราะเมื่อครั้งพุทธกาล เหล่าพุทธสาวกทั้งหลายที่อยู่ปฏิบัติวัดถากพระพุทธองค์เนืองนิจ เช่นพระอานนทเถรเจ้าเป็นต้นก็มี ที่ไปสู่พระพุทธสำนักเผ้าแหนในเวลามีโอกาสเป็นมื่อเป็นคราวก็มี ที่ได้พบปะเผ้าแหนในเวลาพระพุทธองค์เสด็จเที่ยวจาริกไปในนานาประเทศก็มี ครั้นพระพุทธองค์เสด็จดับขันธปรินิพพานขาดการที่ได้เคยเผ้าแหนเห็นพระองค์เหมือนแต่ก่อน พวกพุทธสาวกที่รำลึกถึงพระพุทธเจ้า ก็คงพากันไปยังที่สังเวชนียสถานแห่งใดแห่งหนึ่ง ตามที่มีพระบรมพุทธานุญาตดังกล่าวมาแล้ว ที่สังเวชนียสถานทั้ง ๔ แห่งจึงเกิดเป็นตำบลที่สมาคมของพวกพุทธบริษัททั้งพระและคฤหัสถ์ไปประชุมกันไม่ขาด พวกนี้ไปแล้วมีพวกนั้นมาเล่า มีจำนวน

---

(๑) เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๔ ข้าพเจ้าผู้แต่งหนังสือนี้ไปที่เมืองบอมเบย์ ได้เห็นผอบโบราณเขาขุดได้ในอินเดีย มีชิ้นดินเผาอยู่ในนั้น กับพระพุทธรูปและเครื่องสักการภัณฑ์หลายอย่าง เขาว่าเป็นชิ้นบาตรของพระพุทธเจ้า แต่ของสักการภัณฑ์ส่อว่าจะผังต่อราว พ.ศ. ๑๐๐๐

คนประชุมอยู่มากบ้างน้อยบ้างเนืองนิจ อาศัยเหตุนี้ น่าจะมีพวกชาวบ้านแถวตำบลนั้น คิดแสวงหาผลประโยชน์ด้วยการสร้างที่พักอาศัยและเลี้ยงดูพวกอาคันตุกะขึ้นก่อน* แล้วมีผู้ศรัทธาทำบุญด้วยสร้างที่อาศัยถวายพระภิกษุสงฆ์ ฝ่ายพระภิกษุก็เห็นจะเกิดมีผู้ที่สมัครอยู่ประจำทำการบำรุงรักษาสังเวชนียสถานเพื่อการกุศล จึงสันนิษฐานว่า การที่พระภิกษุสงฆ์อยู่ประจำบำรุงรักษาสังเวชนียสถานนั้น จะเป็นมูลเหตุที่เกิดมีวัดเช่นเราเข้าใจกันบัดนี้ และอาจจะเป็นมูลเหตุให้เกิดวัดขึ้นในที่ตำบลอื่นๆ ต่อออกไป เพราะพวกพุทธบริษัทซึ่งไปบูชายังที่สังเวชนียสถาน ที่เป็นผู้อยู่ใกล้ไปได้ง่ายมีน้อย ที่เป็นผู้อยู่บ้านอื่นเมืองไกลในจตุรทิศไปถึงได้ด้วยยากมีมาก พวกที่อยู่ไกลคงอยากให้มีเจดียสถานอยู่ในที่ใกล้ภูมิลำเนาของตน ให้ไปบูชาได้ง่าย ก็ในบรรดาพระบริโภคเจดีย์ที่พระพุทธเจ้าได้ประทานอนุญาตไว้นั้น อาจเป็นสังหาริมวัตถุแบ่งภาคไปประดิษฐาน ณ ที่อื่นได้แต่ต้นโพธิ์ที่พุทธคยาอย่างเดียว อาศัยเหตุนั้น ผู้อยู่ห่างไกลเมื่อได้ไปบูชา ณ ที่พระพุทธองค์ตรัสรู้แล้ว จึงเก็บเมล็ดพันธุ์พระศรีมหาโพธิจากต้นเดิมไปเพาะปลูกยังบ้านเมืองที่ตนอยู่ และบูชาเป็นบริโภคเจดีย์ต่อไป บางพวกก็สร้างพุทธอาสน์ขึ้นเป็นอุเทสิกะเจดีย์ ที่บูชาพระพุทธคุณในบ้านเมืองของตนตามแบบอย่างพระอริยสาวกได้เคยกระทำมาในครั้งพุทธกาล บางพวกก็สร้างพระธรรมเจดีย์ดังกล่าวมาแล้ว เป็นเหตุให้เกิดมีเจดียสถานขึ้น ณ ที่อื่นๆ เมื่อเจดียวัตถุเกิดมีขึ้น ณ ที่แห่งใดก็จำต้องมีการบำรุงรักษา จึงมีสังฆาวาสที่พระภิกษุสงฆ์อยู่ประจำเกิดขึ้น ณ ที่เจดียสถานนั้นๆ แท้จริงในครั้งพุทธกาลก็มีที่สำนักสงฆ์เรียกว่า “อาราม” ดังเช่นเวฬุวนารามในเมืองราชคฤหมหานคร ที่พระเจ้าพิมพิสารถวายแก่พระพุทธองค์

---

* พระพิมพ์เองก็มีกำเนิดขึ้นด้วยเหตุเช่นนี้

และเชตวนารามของอนาถบิณฑิกะมหาเศรษฐี ถวายที่ในสาวัตถีเป็นต้น แต่อารามครั้งพุทธกาลเป็นที่พระพุทธองค์กับพระสงฆ์อาศัยชั่วเวลาเสด็จสำนักในเมืองนั้น ๆ เวลาเสด็จเที่ยวจาริก อารามก็ทิ้งว่างเปล่า หามีพระสงฆ์อยู่ประจำไม่ แต่สังฆาวาสซึ่งเกิดขึ้นภายหลังพุทธกาลมีเจดีย์วัตถุที่สักการบูชาแทนองค์พระพุทธเจ้าประจำอยู่ และมีผู้คนพากันไปบูชาเนืองนิตย์ จึงต้องมีผู้อยู่ประจำบำรุงรักษา เกิดเป็นวัดขึ้นด้วยประการฉะนี้

ความที่กล่าวมา แม้ไม่มีหนังสือเรื่องใดกล่าวความไว้ให้ทราบได้ชัดเจนก็จริง แต่มีเค้าเงื่อนอยู่ ดังเช่นประเพณีที่ถือกันมาจนทุกวันนี้ว่าต้นโพธิ์เป็นสิ่งสำคัญอันหนึ่งซึ่งควรปลูกในวัด และต้นโพธิ์ซึ่งปลูกกันตามวัดนั้น ย่อมเสาะแสวงหาเฉพาะพืชพันธุ์อันมาแต่ต้นเดิม ณ เมืองพุทธคยา เรียกกันว่า "พระศรีมหาโพธิ" อีกประการหนึ่ง เมื่อพนักงานตรวจรักษาของโบราณที่ในอินเดีย ขุดขนดินที่กลบโบราณวัตถุ ณ พระบริโภคเจดีย์ มีที่อิฐสัปตนมฤคทายวันเป็นต้น พบรอยก่อสร้างสังฆาวาสไว้กว้างขวาง เป็นผีมือก่อสร้างในสมัยเมื่อพระพุทธศาสนารุ่งเรืองในชั้นหลังจริงอยู่ แต่น่าสันนิษฐานว่า สังฆาวาสจะมีอยู่ ณ ที่นั้นก่อนแล้ว พระเจ้าแผ่นดินผู้เป็นพุทธศาสนูปถัมภก มีพระเจ้าอโศกมหาราชเป็นต้น จะเป็นแต่บูรณะให้ใหญ่โตไพบูลย์ขึ้น หาใช่จะพึ่งคิดให้มีพระสงฆ์ไปอยู่ประจำ ณ ที่เจดียสถานในสมัยนั้นไม่.

ว่าด้วยมูลเหตุที่เกิดสร้างพระพุทธรูป

เรื่องที่จะเกิดมีพระพุทธรูปขึ้นนั้น มีในหนังสือเรื่องตำนานพระแก่นจันทน์[๑] กล่าวว่า เมื่อพระพุทธองค์เสด็จไปประทานเทศนาโปรดพระพุทธมารดา ค้างอยู่ในดาวดึงส์สวรรค์พรรษาหนึ่งนั้น พระเจ้าประเสนชิตกรุงโกศลราฐ มิได้เห็นพระพุทธองค์ช้านาน มีความรำลึกถึง จึงตรัสสั่งให้นายช่างทำพระพุทธรูปขึ้นด้วยแก่นจันทน์แดง ประดิษฐานไว้เหนืออาสนะที่พระพุทธเจ้าเคยประทับ ครั้นพระพุทธองค์เสด็จกลับจากดาวดึงส์มาถึงที่ประทับ พระแก่นจันทน์ลุกขึ้นปฏิสันถารพระพุทธองค์ด้วยปาฏิหาริย์ แต่พระพุทธองค์ตรัสสั่งให้พระแก่นจันทน์กลับไปยังที่ประทับ เพื่อรักษาไว้เป็นตัวอย่างพระพุทธรูป ซึ่งสาธุชนจะได้ใช้เป็นแบบอย่างสร้างพระพุทธรูปเมื่อพระองค์ล่วงลับไปแล้ว ความที่กล่าวในตำนานประสงค์จะอ้างว่า พระพุทธรูปแก่นจันทน์องค์นั้น เป็นต้นแบบอย่างของพระพุทธรูปซึ่งสร้างกันต่อมาภายหลัง หรือถ้าว่าอีกนัยหนึ่ง คืออ้างว่าพระพุทธรูปมีขึ้นโดยพระบรมพุทธานุญาตและเหมือนพระพุทธองค์ เพราะตัวอย่างสร้างขึ้นแต่ในครั้งพุทธกาล เดิมข้าพเจ้าเข้าใจว่า หนังสือเรื่องตำนานพระแก่นจันทน์จะเกิดขึ้นในลังกาทวีป แต่มาพบในหนังสือจดหมายระยะทางของหลวงจีนฟาเหียนซึ่งไปอินเดียเมื่อราว พ.ศ. ๙๕๐* กล่าวว่า เมื่อไปถึงเมืองสาวัตถี ได้ฟังเล่าเรื่องพระเจ้าประเสนชิตให้สร้างพระพุทธรูป ตรงกับ

---

(๑) ได้แปลพิมพ์เป็นภาษาไทยแล้ว

* พระภิกษุฟาเหียนอยู่ในประเทศอินเดีย ตั้งแต่ พ.ศ. ๙๔๔ จนถึง พ.ศ. ๙๕๔

ที่กล่าวในหนังสือตำนานพระแก่นจันทน์ จึงรู้ว่าเป็นเรื่องตำนานในอินเดีย มีมาแต่โบราณ ถึงกระนั้นความที่กล่าวในตำนานก็ขัดกับหลักฐานที่มีโบราณวัตถุเป็นเครื่องพิสูจน์ เป็นต้นว่า ถ้าเคยสร้างพระพุทธรูปแต่เมื่อในพุทธกาล และพระพุทธองค์ได้โปรดประทานพระบรมพุทธานุญาตให้สร้างกันต่อมาดังอ้างในตำนานไซร้ พระเจ้าอโศกมหาราชก็คงสร้างพระพุทธรูปเป็นเจดียวัตถุอย่างหนึ่งเช่นเราชอบสร้างกันในชั้นหลัง แต่ในบรรดาพุทธเจดีย์ที่พระเจ้าอโศกสร้างไว้ หามีพระพุทธรูปไม่ ใช่แต่เท่านั้น แม้อุเทสิกะเจดีย์ที่สร้างกันเมื่อล่วงสมัยพระเจ้าอโศกแล้วจนราว พ.ศ. ๔๐๐* เช่น ลายจำหลักรูปภาพเรื่องพุทธประวัติซึ่งทำเป็นเครื่องประดับพระมหาธาตุเจดีย์ดังกล่าวมาในตอนก่อน ทำแต่รูปคนอื่น ตรงไหนจะต้องทำพระพุทธรูป คิดทำรูปสิ่งอื่น เช่นรอยพระพุทธบาทหรือพระธรรมจักรและพุทธอาสน์เป็นต้น สมมติแทนพระพุทธรูปทุกแห่งไป ข้อนี้พิสูจน์ให้เห็นว่า ประเพณีที่ทำพระพุทธรูปยังไม่มีในสมัยนั้น หรือยังเป็นข้อห้ามอยู่ในมัชฌิมประเทศจนถึง พ.ศ. ๔๐๐** ข้อนี้แสดงให้เห็นว่า ตำนานเรื่องพระแก่นจันทน์นั้น จะเกิดขึ้นต่อสมัยเมื่อมีประเพณีสร้างพระพุทธรูปกันแพร่หลายแล้ว ในราว พ.ศ. ๗๐๐ หรือ ๘๐๐ ปี

เรื่องสร้างพระพุทธรูป นักปราชญ์ในชั้นหลังสอบเรื่องพงศาวดารประกอบกับพิจารณาโบราณวัตถุที่ตรวจพบในอินเดีย ได้ความเป็นหลักฐานว่า พระพุทธรูปเป็นของพวกโยนก (คือฝรั่งชาติกรีก) ซึ่งเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา เริ่มคิดประดิษฐ์ขึ้นในคันธารราฐเมื่อราว พ.ศ. ๓๗๐** มีเรื่องตำนานดังจะกล่าวต่อไป คือครั้งพระเจ้าอาเล็กซานเดอร์มหาราช

---

* ความจริงจนถึงราว พ.ศ. ๖๐๐ กว่า

** ปัจจุบันเชื่อกันว่าราว พ.ศ. ๖๐๐ กว่า

สามารถแผ่อาณาเขตตั้งแต่ยุโรปตลอดมาจนในอินเดียข้างฝ่ายเหนือ เมื่อ พ.ศ. ๒๑๗ นั้น ตั้งพวกโยนกที่เป็นแม่ทัพนายกองครองบ้านเมืองรักษาพระราชอาณาเขตตลอดมา ครั้นพระเจ้าอาเล็กซานเดอร์มหาราช สิ้นพระชนม์ ผู้อื่นไม่สามารถจะรับรัชทายาทได้ ราชอาณาเขตก็กลับแยกกันออกเป็นประเทศต่าง ๆ ทางฝ่ายอาเซียนี้ พวกโยนกที่เป็นเจ้าบ้านพานเมืองต่างก็ตั้งตนขึ้นเป็นอิสระหลายอาณาเขตด้วยกัน แล้วชักชวนชาวโยนกพรรคพวกของตนให้มาตั้งภูมิลำเนาทำมาหากิน เป็นมูลเหตุที่จะมีพวกโยนกมาอยู่ในแผ่นดินอินเดียตอนชายแดนข้างด้านตะวันตกเฉียงเหนือ ซึ่งเรียกว่าอาณาเขตคันธารราฐ(๑) ในสมัยนั้นขึ้นอยู่ในประเทศบัคเตรีย ซึ่งแม่ทัพโยนกคนหนึ่งตั้งตัวเป็นเจ้า ครั้นต่อมาเจ้าเมืองบัคเตรียแพ้สงคราม ต้องตัดอาณาเขตคันธารราฐให้แก่พระเจ้าจันทรคุปต์ ต้นราชวงศ์โมริยะ อันเป็นองค์พระอัยกาของพระเจ้าอโศกมหาราช แต่นั้นคันธารราฐก็ตกมาเป็นเมืองขึ้นของมคธราฐ เพราะฉะนั้น เมื่อพระเจ้าอโศกอุปถัมภ์พระพุทธศาสนา จึงให้ไปประดิษฐานพระพุทธศาสนาในคันธารราฐ และพึงสันนิษฐานว่า พวกโยนกที่ตั้งภูมิลำเนาอยู่ ณ ที่นั้นคงเข้ารีตเลื่อมใสมิมากก็น้อย แต่เมื่อพ้นสมัยราชวงศ์โมริยะมาถึงสมัยราชวงศ์ศุงคะ ๆ มีอานุภาพน้อย ไม่สามารถปกครองไปถึงคันธารราฐได้ พวกโยนกในประเทศบัคเตรียก็ขยายอาณาเขตรุกแดนอินเดียเข้ามาโดยลำดับ จนได้คันธารราฐและบ้านเมืองในลุ่มแม่น้ำสินธุ มีเมืองตักศิลาเป็นต้นไว้ในอาณาเขตโดยมาก จึงรวมอาณาเขตเข้าเป็นประเทศคันธารราฐ ตั้งเป็นอิสระ มีพระเจ้าแผ่นดินโยนกปกครองตั้งแต่ราว พ.ศ. ๓๔๓ เป็นต้นมา

---

(๑) อาณาเขตคันธารราฐ เดี๋ยวนี้อยู่ในแดนประเทศอาฟฆานิสถานบ้าง อยู่ในแดนอินเดียของอังกฤษมณฑลตะวันตกเฉียงเหนือบ้าง (บัจจุบันนี้เป็นประเทศปากีสถาน)

ก็ประเทศคันธารราฐนั้น ชาวเมืองโดยมากนับถือพระพุทธศาสนาสืบมาแต่ครั้งพระเจ้าอโศกมหาราช พวกโยนกตามมาชั้นหลัง เมื่อมาได้สมาคมสมพงศ์กับพวกชาวเมือง ก็มักเข้ารีตเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา แต่พระเจ้าแผ่นดินนั้นยังถือศาสนาเดิมของพวกโยนกมาจนถึงราว พ.ศ. ๓๖๓ พระเจ้าแผ่นดินพระองค์หนึ่งทรงพระนามว่ามิลินท์(๑) มีอานุภาพมาก ทำสงครามแผ่อาณาเขตเข้าไปในมัชฌิมประเทศจนถึงมคธราฐ ชะรอยจะได้ไปทราบวิธีการปกครองของพระเจ้าอโศกมหาราช และได้สมาคมคุ้นเคยกับผู้รอบรู้พระพุทธศาสนา คือพระนาคเสนเป็นต้น ก็ทรงเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา ประกาศแสดงพระองค์เป็นพุทธศาสนูปถัมภก ทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาให้รุ่งเรืองขึ้นในประเทศคันธารราฐ

พุทธเจดีย์ที่สร้างขึ้นในคันธารราฐครั้งพระเจ้ามิลินท์นั้น ก็เอาแบบอย่างไปจากมัชฌิมประเทศ แต่พวกโยนกเป็นชาวต่างประเทศ ไม่เคยถือข้อห้ามการทำรูปเคารพ ซ้ำคติศาสนาเดิมของพวกโยนกก็เลื่อมใสในการสร้างเทวรูปสำหรับสักการบูชาด้วย เพราะเหตุนี้ พวกโยนกไม่ชอบแบบของชาวอินเดียที่ทำรูปสิ่งอื่นสมมติแทนพระพุทธรูป จึงคิดทำพระพุทธรูปขึ้นในเครื่องประดับเจดียสถาน พระพุทธรูปจึงมีขึ้นในคันธารราฐเป็นปฐม (เมื่อในระหว่าง พ.ศ. ๓๖๕ จน พ.ศ. ๓๘๓) ความที่กล่าวนี้มีหลักฐาน ด้วยพระพุทธรูปชั้นเก่าที่สุด ซึ่งตรวจพบในอินเดียพบในคันธารราฐ และเป็นแบบอย่างช่างโยนกทำทั้งนั้น แต่เมื่อพิจารณาดูลักษณะพระพุทธรูปคันธารราฐที่พวกโยนกทำ เห็นได้ว่ามิใช่เป็นแต่

---

(๑) เรียกในภาษากรีกว่า เมนันเดอร์ Menander ชาวอินเดียเรียกว่ามิลินท์ พระองค์เดียวกับที่สนทนากับพระนาคเสนในเรื่องมิลินทปัญหา พระเจ้ามิลินท์คงครองราชย์อยู่ระหว่าง พ.ศ. ๓๖๓ จนถึง พ.ศ. ๓๘๓

ความคิดช่างเชลยศักดิ์หรือทำแต่ตามอำเภอใจของพวกโยนก การที่สร้างพระพุทธรูปขึ้นที่แรก น่าจะเป็นพระราชดำริของพระเจ้าแผ่นดินและให้นักปราชญ์ราชบัณฑิตกับพวกนายช่างประชุมปรึกษาหารือกันว่า ควรจะทำอย่างไร และพวกที่ปรึกษากันนั้น ก็คงรู้สึกว่าเป็นการยากมิใช่น้อย ด้วยการทำพระพุทธรูปมีข้อสำคัญบังคับอยู่ ๒ อย่าง คือ อย่าง ๑ จะต้องคิดให้แปลกกับรูปภาพคนอื่น ๆ ใครเห็นให้รู้ได้ทันทีว่า เป็นรูปพระพุทธเจ้า กับอีกอย่าง ๑ จะต้องให้งามชอบใจคนทั้งหลายที่เลื่อมใสในพระพุทธศาสนา(๑) ก็ในขณะเมื่อแรกคิดแบบพระพุทธรูปนั้น พระพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้วหลายร้อยปี รูปพรรณสัณฐานของพระพุทธองค์จะเป็นอย่างไรก็ไม่มีตัวผู้เคยเห็น มีแต่คำบอกเล่ากล่าวกันสืบมาว่าเป็นเช่นนั้น ๆ เช่นว่ามีลักษณะอย่างมหาบุรุษในคัมภีร์มหาปุริสลักขณของพราหมณ์ ซึ่งแต่งไว้แต่ก่อนพุทธกาลเป็นต้น ช่างผู้คิดทำพระพุทธรูปได้อาศัยคำบอกเล่าเช่นว่าอย่างหนึ่ง กับอาศัยความรู้เรื่องพุทธประวัติ เช่นว่าพระพุทธองค์เป็นกษัตริย์ชาวมัชฌิมประเทศ เสด็จออกทรงผนวชเป็นสมณะเป็นต้นอย่างหนึ่ง กับอาศัยแบบอย่างอันปรากฏอยู่ในจารีตประเพณีของชาวมัชฌิมประเทศ ดังเช่นกิริยาที่นั่งขัดสมาธิและครองผ้ากาสาวพัสตร์เหมือนเช่นพระภิกษุซึ่งยังมีอยู่ในสมัยนั้นเป็นต้นอีกอย่างหนึ่ง นอกจากนั้น

---

(๑) ในประกาศพระราชพิธีจรดพระนังคัล ว่าชาวคันธารราฐคิดสร้างพระพุทธรูป (ปางขอฝน) ขึ้น และในหนังสือรัตนพิมพวงศ์ว่าเทวดานฤมิตพระพุทธรูปแก้วมรกตถวายพระนาคเสนที่เมืองปาฏลีบุตร (ร่วมสมัยกับพระเจ้ามิลินท์) ตรงตามตำนาน แต่ผู้แต่งจะได้หลักฐานมาจากที่ไหนหาปรากฏไม่

ก็อาศัยแต่คติที่นิยมว่าดีงามในกระบวนช่างของโยนก เป็นหลักความคิดที่ทำพระพุทธรูปขึ้น โดยรู้อยู่ว่าไม่เหมือนพระองค์พระพุทธเจ้า เพราะฉะนั้น ที่สามารถให้คนทั้งหลายนิยมยอมนับถือว่าเป็นรูปพระพุทธเจ้าได้ ต้องนับว่าเป็นความคิดฉลาดแท้ทีเดียว

ลักษณะพระพุทธรูปโบราณที่ช่างโยนกคิดทำขึ้นในคันธารราฐ สังเกตเห็นได้ว่า อนุโลมตามคัมภีร์มหาปุริสลักขณหลายข้อ เป็นต้นคือ ข้อว่า อุณฺณา โลมา ภมุกนฺตเร ทำพระอุณาโลมไว้ที่หว่างพระขนงอย่าง ๑ บางทีจะเอาความในบทอุณฺหิสสิโส อันแปลว่า พระเศียรเหมือนทรงอุณหิส(๑) มาคิดอนุโลมทำให้พระเศียรพระพุทธรูปมีพระเกตุมาลาอีกอย่าง ๑ แต่พระเกตุมาลาตามแบบช่างโยนกทำเป็นพระเกศายาว กระหมวดม่นเป็นเมาฬีไว้บนพระเศียรอย่างพระเกศากษัตริย์ เป็นแต่ไม่มีเครื่องศิราภรณ์ ความคิดเรื่องทำพระเกตุมาลานี้ ศาสตราจารย์ฟูเชร์* สันนิษฐานว่าจะเกิดโดยจำเป็นในกระบวนช่าง ด้วยในลายจำหลักเรื่องพระพุทธประวัติมีภาพสมณะทั้งพระพุทธรูปและรูปพระภิกษุพุทธสาวก ถ้าทำพระพุทธรูปแต่เป็นอย่างสมณะ ก็จะสังเกตยากว่าพระพุทธรูปหรือรูปพระสาวก ช่างโยนกประสงค์จะให้คนดูรู้จักพระพุทธรูปได้โดยง่าย จึงถือเอาเหตุที่พระพุทธองค์เป็นกษัตริย์โดยพระชาติและเป็นสมณะโดยเพศนั้น ทำพระพุทธรูปให้ส่วนพระองค์ทรงครองผ้าอย่างสมณะ แต่ส่วนพระเศียรทำให้เหมือนอย่างพระเศียรกษัตริย์ เป็นแต่ลดเครื่องศิราภรณ์ออกเสีย

---

(๑) คำว่าอุณหิส แปลกันหลายอย่าง ว่ากรอบหน้าบ้าง ผ้าโพกบ้าง มงกุฎบ้าง แต่รวมความเป็นอันเดียวกันว่าเครื่องทรงพระเศียร

* นักปราชญ์ชาวฝรั่งเศส

พระพุทธรูปจึงแปลกกับรูปภาพอื่น ๆ ถึงจะอยู่ปะปนกับรูปใคร ๆ ก็รู้ได้ว่าพระพุทธเจ้า ความคิดข้อนี้ช่างพวกอื่นในสมัยชั้นหลังต่อมาไม่สามารถจะคิดแก้ไขไปเป็นอย่างอื่นได้ ก็ต้องเอาแบบอย่างของช่างโยนกทำต่อมา พระพุทธรูปจึงมีพระเกตุมาลาด้วยประการฉะนี้(๑) ลักษณะที่ทำตามจารีตประเพณีในมัชฌิมประเทศนั้น เช่นอาการทรงนั่งขัดสมาธิ (ช่างโยนกทำนั่งขัดสมาธิเพชรอย่างเดียว) และอาการที่ทรงครองผ้าทำทั้งอย่างห่มดองแลห่มคลุม แต่มักชอบทำห่มคลุมจำหลักกลีบผ้าให้เหมือนจริงตามกระบวนช่างโยนก นอกจากที่กล่าวมาในบรรดาลักษณะซึ่งมิได้มีที่บังคับแล้ว พวกช่างโยนกทำตามคติของชาวโยนกทั้งนั้น เป็นต้นว่าดวงพระพักตร์พระพุทธรูปก็ทำอย่างเทวรูปที่งามของชาวโยนก(๒) พระรัศมีก็ทำอย่างประภามณฑลเป็นวงกลม อย่างหลังพระพุทธรูปตามแบบรัศมีของภาพโยนก ส่วนกิริยาท่าทางของพระพุทธรูปนั้น เพราะทำพระพุทธรูปในลายเรื่องพระพุทธประวัติ พระพุทธรูปซึ่งทำตรงเรื่องตอนไหน ช่างก็คิดทำกิริยาท่าทางพระพุทธรูปให้เข้ากับเรื่องตอนนั้น เป็นต้นว่าพระพุทธรูปตรงเรื่องเมื่อก่อนเวลาตรัสรู้ ทำนั่งซ้อนพระหัตถ์เป็นกิริยาสมาธิ พระพุทธรูปตรงเมื่อชนะพระยามาร ทำพระหัตถ์ขวามาห้อยที่พระเพลา แสดงว่าทรงชี้อ้างพระธรณีเป็นพยาน พระพุทธรูปตรงเมื่อประทานปฐมเทศนาทำจีบนิ้วพระหัตถ์เป็นรูปวงกลม หมายความว่าพระธรรมจักร พระพุทธรูปตรงเมื่อมหาปาฏิหาริย์ (คือยมกปาฏิหาริย์) ทำเป็นพระพุทธรูปมีดอกบัว

---

(๑) คำอธิบายเช่นกล่าวในหนังสือปฐมสมโพธิว่า รูปพระเศียรเป็นเช่นนั้นเองผิดธรรมดา เห็นว่าจะเป็นความคิดเกิดขึ้นเมื่อมีพระพุทธรูปแล้ว

(๒) คือเทวรูปอปอลโล

รอง คิดทำตามเรื่องพระพุทธประวัติทำนองดังกล่าวมานี้ (ดูรูป ก.) ต่อไป ตลอดจนถึงเมื่อเสด็จเข้าสู่พระนิพพาน ก็ทำเป็นรูปพระพุทธไสยา (ดูรูป ข.)*

เมื่อพระพุทธรูปมีขึ้น ใครเห็นก็คงชอบใจ จึงเลยเป็นเหตุให้เกิดศรัทธาเลื่อมใสในการสร้างพระพุทธรูปในคันธารราฐ แต่ความนิยมยังไม่แพร่หลายไปถึงประเทศอื่นในอินเดีย ด้วยอาณาเขตคันธารราฐเมื่อสมัยพระเจ้ามิลินท์ไม่กว้างขวางเท่าใดนัก ซ้ำเมื่อสิ้นพระเจ้ามิลินท์แล้ว เชื้อวงศ์ได้ครองคันธารราฐต่อมาเพียงสัก ๓๐ ปี ก็เสียบ้านเมืองแก่พวกศะกะซึ่งลงมาจากกลางทวีปอาเซีย พวกศะกะได้ครองคันธารราฐอยู่ชั่วระยะเวลาตอนหนึ่งแล้ว ก็มีพวกกุษาณะ(๑) ยกมาจากทางปลายแดนประเทศจีน ชิงได้คันธารราฐจากพวกศะกะอีกเล่า แต่ในสมัยเมื่อพวกกุษาณะครอบครองคันธารราฐนั้น มีพระเจ้าแผ่นดินในกุษาณะราชวงศ์องค์ ๑ ทรงพระนามว่าพระเจ้ากนิษกะ ได้ครองราชสมบัติในระหว่าง พ.ศ. ๖๖๓ จน พ.ศ. ๗๐๕ สามารถแผ่ราชอาณาเขตออกไปทั้งทางข้างเหนือและข้างใต้ ได้มัชฌิมประเทศทั้งหมดไว้ในราชอาณาเขต เป็นพระเจ้าราชาธิราชขึ้นเหมือนอย่างพระเจ้าอโศกมหาราช ชะรอยเมื่อพระเจ้ากนิษกะคิดหาวิธีปกครองพระราชอาณาเขตอันกว้างใหญ่ไพศาล จะได้ทราบวิธีการปกครองของพระเจ้าอโศก ซึ่งรวมพุทธจักรกับอาณาจักรเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน พระเจ้ากนิษกะก็เลื่อมใสในพระพุทธศาสนา ประกาศพระองค์เป็นพุทธศาสนูปถัมภก ปกครองพระราชอาณาเขตตาม

---

* ตามการค้นคว้าในบัจจุบันเชื่อกันว่า พระพุทธรูปเป็นรูปมนุษย์ เริ่มเกิดมีขึ้นเป็นครั้งแรกในแคว้นคันธารราฐ ในรัชกาลของพระเจ้ากนิษกะ วงศ์กุษาณะ ราวพุทธศตวรรษที่ ๗ และเป็นผีมือของช่างกรีก–โรมัน

(๑) จีนเรียกว่า ยิวชี Yueh chi

แบบอย่างครั้งพระเจ้าอโศกมหาราช ก็แต่พฤติการณ์ต่าง ๆ ในสมัยพระเจ้ากนิษกะ ผิดกันกับสมัยพระเจ้าอโศกเป็นข้อสำคัญอยู่หลายอย่าง เป็นต้นแต่ภูมิประเทศต่างกัน ด้วยพระเจ้าอโศกมหาราชตั้งราชธานีอยู่ ณ เมืองปาฏลีบุตรในมัชฌิมประเทศ อันเป็นท้องถิ่นที่พระพุทธเจ้าเที่ยวทรงสั่งสอนพระพุทธศาสนา มีเจดียสถานที่เนื่องต่อพระพุทธองค์และพระพุทธประวัติเป็นเครื่องบำรุงความเลื่อมใส แต่พระเจ้ากนิษกะตั้งราชธานีอยู่ ณ เมืองบุรุษบุรี(๑) ในคันธารราฐอันเป็นปัจจันตประเทศปลายแดนอินเดีย ซึ่งพึ่งได้รู้จักพระพุทธศาสนาตั้งแต่พระเจ้าอโศกมหาราชให้ไปสั่งสอนอีกประการ ๑ พระไตรปิฎกที่รวบรวมพระธรรมวินัยมาจนถึงเวลานั้น ก็เป็นภาษามคธของชาวมัชฌิมประเทศ แต่ชาวคันธารราฐเป็นคนต่างชาติต่างภาษา ถึงเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาก็ยากที่จะเข้าใจพระธรรมวินัยได้ซึมทราบเหมือนอย่างชาวมัชฌิมประเทศ เพราะเหตุดังกล่าวมา เมื่อพระเจ้ากนิษกะฟื้นพระพุทธศาสนา แม้พยายามตามแบบอย่างครั้งพระเจ้าอโศกมหาราช ทั้งในการสร้างพุทธเจดีย์ การสังคายนาพระธรรมวินัยและให้เที่ยวสั่งสอนพระพุทธศาสนายังนานาประเทศก็ดี ลักษณะการอุปถัมภ์พระพุทธศาสนาครั้งพระเจ้ากนิษกะ จึงผิดกับครั้งพระเจ้าอโศก จะพรรณนาแต่ที่เป็นสำคัญ

เรื่องสร้างพุทธเจดีย์ ปรากฏว่าเจดียสถานที่เกิดขึ้นในคันธารราฐเมื่อครั้งพระเจ้ากนิษกะ มีทั้งพระธาตุเจดีย์ บริโภคเจดีย์ และอุเทสิกะเจดีย์ พระธาตุเจดีย์นั้น พระเจ้ากนิษกะให้เสาะหาพระบรมธาตุที่ในมัชฌิมประเทศเชิญไปสร้างพระสถูปบรรจุไว้ปรากฏอยู่หลายแห่ง ส่วนบริโภคเจดีย์นั้น เพราะในคันธารราฐไม่มีสถานที่ ซึ่งพระพุทธองค์ได้ประทาน

---

(๑) เดี๋ยวนี้เรียกว่า เมืองเปษวาร์

อนุญาตไว้ให้เป็นพระบริโภคเจดีย์ เหมือนเช่นที่มีในมัชฌิมประเทศ จึงสมมติที่ตำบลต่าง ๆ ซึ่งอ้างเข้าเรื่องพุทธประวัติ เช่นว่า เมื่อพระพุทธองค์ยังเสวยพระชาติเป็นพระโพธิสัตว์ ได้ทรงบำเพ็ญบารมีอย่างนั้น ๆ ณ ที่ตำบลนั้น ๆ แล้วสร้างพระพุทธเจดีย์ขึ้นเป็นบริโภคเจดีย์(๑) คติอันนี้ภายหลังมาเลยสมมติต่อไปจนอ้างว่า พระอดีตพุทธเจ้า คือ พระกกุสัณฑะ พระโกนาคมน์ และพระกัสสป ทั้ง ๓ องค์ได้ทรงประดิษฐานพระพุทธศาสนาที่ในคันธารราฐ แล้วสร้างบริโภคเจดีย์เนื่องในเรื่องประวัติของพระอดีตพุทธเจ้าทั้ง ๓ พระองค์นั้นด้วย(๒) เลยเป็นบัจจัยไปถึงคติของพวกถือลัทธิมหายาน ซึ่งจะกล่าวในที่อื่นต่อไปข้างหน้า ส่วนอุเทสิกะเจดีย์นั้น เพราะพวกโยนกได้คิดทำพระพุทธรูปขึ้นในคันธารราฐตั้งแต่ครั้งพระเจ้ามิลินท์ พระเจ้ากนิษกะก็เป็นเชื้อชาวต่างประเทศ จึงเลื่อมใสในการสร้างพระพุทธรูป ให้หาช่างชาวโยนกที่มีฝีมือดีมาคิดทำพระพุทธรูปให้งามสง่ายิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อน จึงเกิดความคิดแก้ไขแบบพุทธเจดีย์ให้มีพระพุทธรูปเป็นประธานแต่นั้นมา เป็นต้นว่าแต่ก่อนมาเคยจำหลักเรื่องพุทธประวัติเป็นลายประดับพระสถูป แก้ทำเป็นซุ้มจระนำ ๔ ทิศ ติดกับองค์ (ระฆัง) พระสถูป แล้วทำพระพุทธรูปให้เป็นขนาดใหญ่กริยาต่างกันตามเค้าพระ

---

(๑) เรื่องบริโภคเจดีย์ในคันธารราฐ กล่าวตามอธิบายในหนังสือพรรณนาระยะทางของหลวงจีนฟาเหียน และหลวงจีนฮ่วนเจียงที่ไปถึงคันธารราฐ เมื่อราว พ.ศ. ๙๔๔ และ พ.ศ. ๑๑๗๓

(๒) คติที่ถือกันว่าคันธารราฐเป็นที่พระอดีตพุทธเจ้าทั้ง ๓ พระองค์ได้ทรงประดิษฐานพระศาสนา ปรากฏอยู่ในหนังสือพรรณนาระยะทางของหลวงจีนฮ่วนเจียง ซึ่งไปถึงคันธารราฐเมื่อ พ.ศ. ๑๑๗๓ แต่อาจจะถือกันขึ้นต่อเมื่อภายหลังรัชสมัยของพระเจ้ากนิษกะก็เป็นได้

พุทธรูปในลายเรื่องพุทธประวัติในซุ้มจระนำนั้น ใครเห็นก็รู้ได้ว่าเป็นพระพุทธรูปเมื่อตอนไหนในเรื่องพุทธประวัติ อันนี้น่าจะเป็นต้นเค้าที่สร้างแต่เฉพาะพระพุทธรูปตั้งเป็นประธานในเจดียสถานต่าง ๆ (อย่างวัดที่สร้างกันภายหลัง) รูปพระโพธิสัตว์ก็สร้าง (*ดูรูป ค.*) แต่ในสมัยนั้นสร้างแต่รูปพระสักยโพธิสัตว์เมื่อก่อนตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า ความที่กล่าวมามีหลักฐานด้วยพระพุทธรูปและพระโพธิสัตว์ของโบราณที่ค้นพบในคันธาราฐ โดยเฉพาะที่ทำงามอย่างยิ่ง เป็นฝีมือช่างโยนกสร้างในสมัยพระเจ้ากนิษกะเป็นพื้น ใช่แต่เท่านั้น พระพุทธรูปโบราณที่พบทางกลางทวีปอาเซียก็ดี ที่พบในมัชฌิมประเทศ เช่นที่เมืองพาราณสี เมืองมถุรา (*ดูรูป ง.*) และทางฝ่ายใต้จนเมืองอมราวดี (*ดูรูป จ.*) ก็ดี ที่เป็นชั้นเก่าล้วนเอาแบบอย่างพระพุทธรูปคันธาราฐไปทำทั้งนั้น จึงยุติได้ว่า การสร้างพระพุทธรูปแพร่หลายต่อไปถึงนานาประเทศ แต่ครั้งพระเจ้ากนิษกะบำรุงพระพุทธศาสนาเป็นต้นมา*

เรื่องทำสังคายนาพระธรรมวินัยนั้น ปรากฏในเรื่องพงศาวดารแต่ว่าพระเจ้ากนิษกะทรงอาราธนาพระสงฆ์ที่เป็นชาวมัชฌิมประเทศและเป็นชาวบั๋จจันตประเทศ ให้ประชุมกันทำสังคายนาพระธรรมวินัยที่เมืองบุรุษบุรีราชธานี(๑) แล้วแปลงพระไตรปิฎกจากภาษามคธเป็นภาษาสันสกฤต

---

* พระพุทธรูปแบบมถุราในชั้นเดิม ไม่ได้รับอิทธิพลของศิลปคันธาราฐเลย แต่เป็นแบบอินเดียแท้ สันนิษฐานว่า ช่างอินเดียคงจะได้ทราบข่าวว่าช่างคันธาราฐคิดทำพระพุทธรูปเป็นรูปมนุษย์ขึ้น จึงคิดทำขึ้นบ้าง ส่วนพระพุทธรูปแบบอมราวดีนั้น แก้ไขแบบจีวรเป็นอีกอย่างหนึ่ง และเปลี่ยนเส้นพระเกศาเป็นขมวด

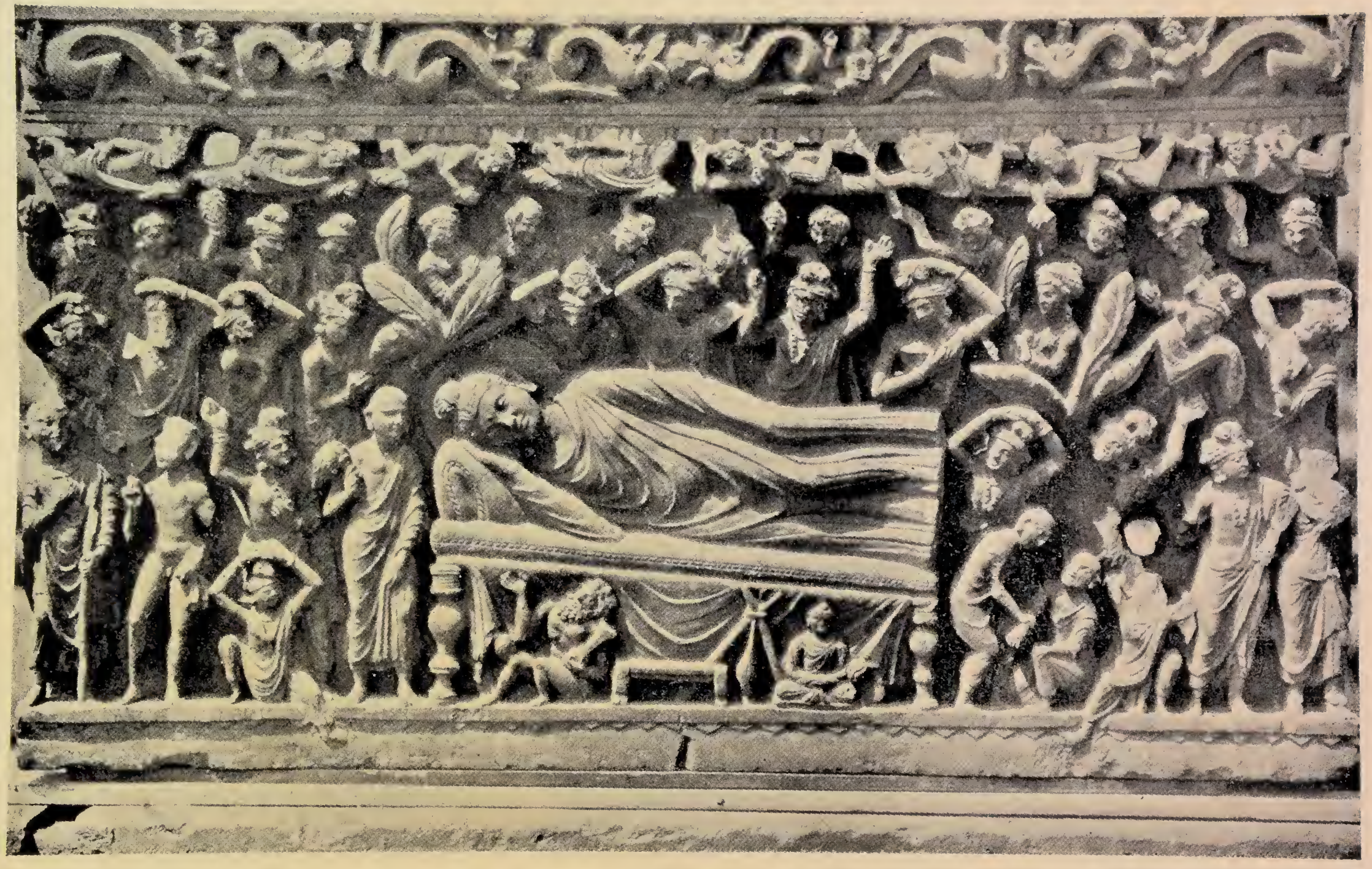
(๑) อีกนัยหนึ่งว่า ประชุมกัน ณ เมืองชลันธร ในอาณาเขตกัษมิระ ซึ่งเป็นประเทศราช

รูป ก.

พระพุทธรูปอินเดียแบบคันธาราฐ ศิลา พิพิธภัณฑสถาน กรุงเบอร์ลิน

พุทธศตวรรษที่ ๗ – ๑๐

รูป ข.

พระพุทธรูปศิลา ปางปรินิพพาน พิพิธภัณฑสถาน เมืองกัลกัตตา

ศิลปอินเดียแบบคันธารราฐ พุทธศตวรรษที่ ๗ – ๑๐

รูป ค.

พระโพธิสัตว์ ศิลา พิพิธภัณฑสถานศิลป เมืองบอสตัน

ศิลปอินเดียแบบคันธารราฐ พุทธศตวรรษที่ ๗ – ๑๐

รูป ง.

พระพุทธรูปศิลา ปางประทานอภัย พิพิธภัณฑสถาน เมืองมถุรา
ศิลปอินเดียแบบมถุรา พุทธศตวรรษที่ ๗ – ๘

รูป จ.
เศียรพระพุทธรูปอินเดียแบบอมราวดี ศิลา พิพิธภัณฑสถานกีเมต์ กรุงปารีส
พุทธศตวรรษที่ ๗ – ๘

และว่าครั้งนั้นพระมหาเถระทางฝ่ายเหนือแต่งอรรถกถาขึ้นใหม่หลายคัมภีร์ แต่นั้นพระสงฆ์ในอินเดียก็แยกกันเป็น ๒ นิกาย พวกนิกายฝ่ายเหนือถือพระธรรมวินัยตามพระไตรปิฎกภาษาสันสกฤต พวกนิกายฝ่ายใต้คงถือพระธรรมวินัยตามพระไตรปิฎกภาษามคธของเดิม เป็นมูลเหตุที่การถือพระพุทธศาสนาจะเกิดต่างกันเป็นคติมหายานและคติหินยานในภายหลัง ดังจะแสดงในตอนอื่นต่อไปข้างหน้า

เมื่อพิเคราะห์ดูถึงเหตุที่พระเจ้ากนิษกะให้ทำสังคายนาพระธรรมวินัยและให้แปลงพระไตรปิฎกจากภาษามคธเป็นภาษาสันสกฤตครั้งนั้น เห็นว่า น่าจะมีความจำเป็นทั้ง ๒ อย่าง ด้วยพระธรรมวินัยอันเป็นหลักพระพุทธศาสนาได้ร้อยกรองไว้เป็นภาษามคธตั้งแต่พระอรหันต์พุทธสาวกทำปฐมสังคายนา ต่อมาเมื่อทุติยสังคายนาที่เมืองเวสาลีและทำตติยสังคายนาที่เมืองปาฏลีบุตรครั้งพระเจ้าอโศกมหาราชก็ทำในภาษามคธ ถึงชั้นนั้นจัดพระธรรมวินัยเป็น ๓ หมวด คือ พระวินัย พระสูตร และพระปรมัตถ์ เรียกรวมกันว่าพระไตรปิฎก และเริ่มเขียนเป็นตัวอักษรภาษามคธมีขึ้นในมคธราฐก่อนที่อื่นแต่ยังไม่แพร่หลาย พระสงฆ์ในปัจจันตประเทศยังนิยมในการท่องจำพระไตรปิฎกอยู่เป็นพื้น ถึงกระนั้นที่มีพระไตรปิฎกเป็นตัวอักษรเกิดขึ้นก็คงเป็นปัจจัยให้พระสงฆ์ในมคธราฐถือพระธรรมวินัยมั่นคงกว่าพวกพระสงฆ์ในคันธารราฐ อันเป็นเชื้อสายสืบมาแต่พวกพระสงฆ์มหาสังฆิกะ ซึ่งหลบหลีกไปจากมัชฌิมประเทศเมื่อครั้งพระเจ้าอโศก แต่พระเจ้ากนิษกะตั้งราชธานีอยู่ในคันธารราฐ ได้คุ้นกับพระสงฆ์ชาวปัจจันต-ประเทศยิ่งกว่าพระสงฆ์ในมัชฌิมประเทศ เมื่อเห็นว่าพระสงฆ์ในคันธารราฐกับในมคธราฐยังถือพระธรรมวินัยไม่เหมือนกัน จึงตรัสสั่งให้ประชุมทำสังคายนา ก็ลักษณะการทำสังคายนานั้น พระสงฆ์ที่ประชุมกันต้องวินิจฉัย

ข้อที่เข้าใจผิดกัน และญัตติว่าอย่างไรเป็นถูกหมดทุกข้อก่อนแล้วจึงจะได้ท่องจำสวดซ้อมพร้อมกันเป็นที่สุด ก็แต่การประชุมครั้งนั้นพระสงฆ์ที่ไปประชุมมีความเห็นแตกต่างกันเป็นข้อสำคัญในเรื่องพระวินัย (เป็นเค้าเดียวกับเมื่อครั้งทำทุติยสังคายนา) ด้วยพระสงฆ์ชาวมคธราฐถือคติเถรวาทไม่ยอมแก้ไขพระวินัยให้ผิดจากที่ได้ทำสังคายนาไว้เมื่อครั้งพระเจ้าอโศก ฝ่ายพระสงฆ์ชาวคันธารราฐถือคติอาจริยวาท อ้างว่าพระวินัยเป็นแต่ข้อบังคับสำหรับตัว พระภิกษุสงฆ์ควรแก้ไขได้ ทั้ง ๒ ฝ่ายไม่ยอมกัน น่าสันนิษฐานว่า พระสงฆ์ชาวมคธราฐคงถอนตัวออกหากจากการประชุม เหลืออยู่แต่พวกพระสงฆ์ชาวคันธารราฐที่ทำสังคายนา เพราะเหตุนั้น พวกถือพระพุทธศาสนาตามชาวมคธราฐ (เช่นพวกลังกาและไทยเรา) จึงไม่นับการสังคายนาครั้งพระเจ้ากนิษกะเข้าลำดับในตำนาน แต่พวกที่ถือพระพุทธศาสนาตามชาวคันธารราฐ (เช่นจีนและญี่ปุ่น) นับว่าเป็นสังคายนาครั้งที่ ๔

การแปลงพระไตรปิฎกจากภาษามคธเป็นภาษาสันสกฤตนั้น เมื่อคิดดูก็เห็นว่าน่าจะเนื่องจากเหตุที่พระสงฆ์ ๒ ฝ่ายแตกต่างกันนั่นเอง เพราะพระไตรปิฎกเดิมเป็นภาษามคธ การทำสังคายนาครั้งพระเจ้ากนิษกะพระสงฆ์ชาวคันธารราฐทำแต่โดยลำพังพวกของตนมีข้อความผิดกับพระไตรปิฎกของเดิม ถ้าใช้ภาษามคธก็จะเกิดมีพระไตรปิฎกอย่างเดิมกับพระไตรปิฎกอย่างใหม่ขึ้นแข่งกันเป็น ๒ ความ พระเจ้ากนิษกะน่าจะทรงพระดำริเห็นว่า ถ้าเช่นนั้นจะเป็นเหตุให้เสื่อมพระพุทธศาสนา จึงให้แปลงพระไตรปิฎกที่สังคายนาใหม่เป็นภาษาสันสกฤตให้ต่างกับของเดิมโดยภาษาเสียด้วยทีเดียว เพราะภาษาสันสกฤตกับภาษามคธก็เป็นของชาวอินเดียด้วยกัน ไม่ผิดกันห่างไกลเท่าใดนัก ชาวคันธารราฐอยู่ใกล้เมือง

ตักศิลาและเมืองชลันธรอันเป็นมหาวิทยาลัยที่สอนภาษาสันสกฤต อาจจะคุ้นภาษาสันสกฤตยิ่งกว่าภาษามคธด้วย จะเป็นด้วยอย่างใดก็ตาม ตั้งแต่ทำสังคายนาครั้งนั้นมา การถือพระพุทธศาสนาในปัจจันตประเทศ ทางฝ่ายเหนือก็ถือตามพระไตรปิฎกภาษาสันสกฤต (อันมีวาทะซึ่งพระสงฆ์ชาวคันธารราฐได้แก้ไขเพิ่มเติม) เป็นหลักพระศาสนา แต่ชาวมัชฌิมประเทศคงถือพระไตรปิฎกภาษามคธของเดิม (ตามสังคายนาครั้งพระเจ้าอโศกมหาราช) เป็นหลักพระศาสนา จึงต่างกันเป็นพวกถือคติฝ่ายเหนือ และพวกถือคติฝ่ายใต้ แล้วกลายเป็นคติมหายานและหินยานสืบมา

เรื่องที่ให้ไปสอนพระพุทธศาสนายังนานาประเทศนั้น เมื่อครั้งพระเจ้าอโศกได้ให้เที่ยวสอนพระพุทธศาสนาตามปัจจันตประเทศในแผ่นดินอินเดียโดยรอบมัชฌิมประเทศ ทางด้านเหนือเป็นที่สุดเพียงเชิงเขาหิมาลัยและคันธารราฐ ประเทศที่อยู่นอกแผ่นดินอินเดียปรากฏว่า รับพระพุทธศาสนาไปเมื่อครั้งพระเจ้าอโศกมหาราช แต่ในลังกาทวีปกับสุวรรณภูมิอันอยู่ฝ่ายใต้ทั้ง ๒ ประเทศ พระเจ้ากนิษกะตั้งราชธานีอยู่ในคันธารราฐข้างฝ่ายเหนือ จึงให้เที่ยวสอนพระพุทธศาสนาตามประเทศอันอยู่นอกเขาหิมาลัยต่อไปทางฝ่ายเหนือ เป็นเหตุให้พระพุทธศาสนาแพร่หลายไปทางกลางทวีปอาเซียไปโดยลำดับจนถึงประเทศจีน พวกที่ไปเที่ยวสอนพระพุทธศาสนาในครั้งนั้น ถือคติพระสงฆ์คันธารราฐและพระไตรปิฎกภาษาสันสกฤต การถือพระพุทธศาสนาในประเทศเหล่านั้น จึงนิยมตามคติของชาวอินเดียฝ่ายเหนือ.

[คัดตัดตอนจากเรื่อง ตำนานพระพุทธเจดีย์ พระนิพนธ์สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ฉบับ หม่อมเจ้า สุภัทรดิศ ดิศกุล ทรงทำเชิงอรรถเพิ่มเติม ตอนที่ ๑, ๒ และ ๔]

ตำนานพระพิมพ์

ของ

ศาสตราจารย์ ยอช เซเดส์

ตำนานพระพิมพ์

ศาสตราจารย์ ยอช เซเดส์ เรียบเรียง

พระพิมพ์เป็นของเก่าแก่ที่ได้มีผู้ทำขึ้นตั้งแต่ต้นพระพุทธศาสนา (คือภายหลังเมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพานไม่นานนัก) ข้าพเจ้าถือว่าเป็นของที่ควรเคารพนับถือ และเป็นประโยชน์ในการสอบสวนพงศาวดารมาก

ประเพณีการสร้างพระพุทธรูปโดยวิธีใช้กดด้วยแม่พิมพ์ และประทับด้วยตรานี้ปรากฏแต่ในฝ่ายพระพุทธศาสนาเท่านั้น ในฝ่ายพราหมณศาสนาจะได้มีเรื่องราวเป็นมาอย่างไร ข้าพเจ้าไม่ทราบ บรรดาพระพิมพ์ต่าง ๆ ที่ได้พบในมณฑลตะวันตกเฉียงเหนือ ในประเทศอินเดีย มณฑลฮูนานในประเทศจีน ที่ตามถ้ำต่าง ๆ ในแหลมมลายู และที่บนฝั่งทะเลญวน เหล่านี้ก็เป็นอย่างฝ่ายพระพุทธศาสนาทั้งนั้น

ตามความคิดเห็นอันแยบคายของศาสตราจารย์ฟูเชร์ เราอาจจับเค้าได้ว่า พระพิมพ์ต่าง ๆ เหล่านี้ มีมูลเหตุมาจากสังเวชนียสถานของพระพุทธเจ้าใหญ่ ๆ ทั้ง ๔ ตำบลในอินเดีย คือเมืองกบิลพัสดุ์ อันเป็นที่ ๆ พระศากยมุนีสัมมาสัมพุทธเจ้าประสูติตำบล ๑ พุทธคยาที่ ๆ พระองค์ตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณตำบล ๑ ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน เมืองพาราณสี ที่ ๆ พระองค์ทรงแสดงประถมเทศนาตำบล ๑ เมืองกุสินารานครที่ ๆ พระองค์เสด็จดับขันธปรินิพพานตำบล ๑

ศาสตราจารย์ ฟูเชร์ กล่าวว่า ไม่สู้จะเป็นการยากอะไรที่จะคิดว่าตามธรรมดาพวกสัตบุรุษจะต้องนำอะไรมาเป็นที่ระลึกจากสังเวชนียสถานอันสำคัญทั้ง ๔ ตำบลเหล่านั้น อะไรเล่าจะเป็นสิ่งแรกในสิ่งที่เคารพนับถือกันที่ได้ทำขึ้น โดยพิมพ์บนแผ่นผ้า หรือทำด้วยดิน ด้วยไม้ ด้วยงา หรือด้วยแร่ ที่เมืองกบิลพัสดุ์ เมืองพุทธคยา เมืองพาราณสี และเมืองกุสินารานคร ปรากฏอยู่อย่างชัดเจนแล้วว่า ในเมืองทั้งสี่นี้ เมืองไหนมีปูชนียสถานอันรู้จักกันแพร่หลายชนิดไร และทั้งได้มีหนังสืออีกหลายเรื่องที่อธิบายถึงปูชนียสถานอันสำคัญ ๆ เหล่านี้ว่าได้แก่อะไรบ้าง สิ่งที่จะได้เห็นก่อนสิ่งอื่นที่เมืองกุสินารานคร ก็คือสถานที่ๆ พระศาสดาจารย์เจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพาน ได้ทำเครื่องหมายโดยสร้างพระสถูปขึ้นไว้ที่ตรงนั้นตั้งแต่เดิมมา เช่นเดียวกับที่เมืองพาราณสี ทำรูปเสมาธรรมจักรขึ้นไว้ หมายถึงปาฏิหาริย์อันอัศจรรย์ รูปเสมาธรรมจักรนี้ จะต้องมีมฤคคู่หนึ่งอยู่ด้วยเสมอ สิ่งอันเป็นที่นับถือที่เมืองพุทธยา ก็คือต้นโพธิพฤกษ์ ซึ่งเป็นต้นไม้ที่พระผู้มีพระภาคเสด็จประทับที่โคนต้นเมื่อได้ตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ แต่สำหรับที่เมืองกบิลพัสดุ์ จะเป็นสิ่งไหนแน่ยังเป็นของน่าสงสัยอยู่(๑) ส่วนที่สามเมืองอื่นจากเมืองกบิลพัสดุ์นั้น ไม่มีสิ่งที่น่าสงสัยเลย คือ ที่เมืองพุทธคยาต้องเป็นต้นโพธิ์ ที่เมืองพาราณสีจะต้องเป็นเสมาธรรมจักร และที่เมืองกุสินารานครจะต้องเป็นพระสถูปแน่นอน

ความคิดเห็นของศาสตราจารย์ฟูเชร์อันนี้ ทำให้เรารับรองพระพิมพ์ว่าเป็นอนุสาวรีย์ของสังเวชนียสถานนั้นๆ และทั้งเป็นเครื่องอธิบายลักษณะเฉพาะของพระพิมพ์อันมีมากอย่างด้วยกัน ด้วยพระพิมพ์เหล่านี้เป็นจำนวน

---

(๑) ข้าพเจ้าผู้แต่งหนังสือนี้ สันนิษฐานว่า น่าจะเป็นพระยุคลบาท คือหมายความว่าเมื่อพระโพธิสัตว์ประสูติ เสด็จพระราชดำเนินไปในทิศทั้ง ๔ ทิศละ ๗ ก้าว

มากที่หมายให้รู้โดยท่าที่ทำขึ้น คือไม่สักแต่เป็นรูปพระพุทธเจ้าทั่วไปเท่านั้น ยังเป็นรูปพระพุทธเจ้าโดยเฉพาะปาง รูปพระพุทธเจ้าเฉพาะอย่างในวัดหนึ่งหรือในที่อันหนึ่งด้วย เช่นกับพระพิมพ์บางอย่างเป็นรูปพระพุทธเจ้าประทับนั่งอยู่ใต้ยอดปราสาท พระพิมพ์ที่ว่านี้ได้พบที่ตำบลพงตึก อำเภอท่ามะกา จังหวัดกาญจนบุรี มีลักษณะเหมือนกับพระพิมพ์ที่ได้พบในที่ใกล้เคียงเมืองพุทธคยา ในอินเดีย ยอดปราสาทซึ่งมีรูปพระพุทธเจ้าประทับนั่งอยู่ข้างใต้ในท่าแสดงธรรมเทศนานี้ เป็นยอดปราสาทที่เมืองพุทธคยาโดยแท้จริงทีเดียว และพระพิมพ์ที่ได้พบที่ตำบลพงตึก เมืองกาญจนบุรีนี้ ก็เป็นฝีมือช่างอินเดียเช่นเดียวกับยอดปราสาทเมืองพุทธยานั้น โดยไม่ต้องสงสัยเลย (*ดูรูปที่ ๑ ก. และรูปที่ ๑ ข.*)

พระพิมพ์ได้ยุติกันมาตั้งแต่เดิมแล้ว ว่าเป็นของนับถือกันเหมือนอย่างอนุสาวรีย์ ด้วยเหตุที่ความนิยมนับถือรูปหล่อเจริญมากขึ้น การสร้างรูปพระพุทธเจ้าหรือรูปเคารพอื่นๆ ในทางศาสนา ถือกันว่าเป็นมูลแห่งกุศล แต่การหล่อรูปด้วยโลหะ แกะด้วยไม้ หรือสลักด้วยหิน เป็นของที่ทำกันไม่ได้ทั่วไป คนจนๆ ผู้มีความปรารถนาบุญ เพื่อหวังจะให้ตนมีความเจริญรุ่งเรืองขึ้นในชาติหน้า จึงพากันสร้างรูปด้วยก้อนดินอันถือว่าเป็นหนทางได้บุญกุศล โดยไม่ต้องอาศัยสติปัญญาชั้นสูงหรือทรัพย์สมบัติ เมื่อเขาปรารถนาเช่นนี้และมีโอกาสที่จะทำได้ด้วย จึงได้เกิดสร้างรูปด้วยดินกันขึ้นเป็นจำนวนมาก บางครั้งรายหนึ่งตั้ง ๘๔,๐๐๐ ข้อนี้เองเป็นมูลเหตุแห่งการสร้างรูปพระพุทธเจ้าด้วยดิน ซึ่งได้พบเป็นจำนวนมากมายที่ตามถ้ำต่างๆ ในแหลมมลายู ฝีมือที่ทำดูเหมือนจะเป็นฝีมือของพวกฤษี ที่ยังชีวิตของตนให้ล่วงไปโดยการแสวงบุญกุศล

โดยอาศัยความตรึกตรองให้ซึ้งลงไปสักเล็กน้อย ก็ไม่สู้จะเป็นการยากนักที่จะแลเห็นภาพอันใกล้เคียงของวัดพระพุทธศาสนาโบราณ ในวันเทศกาลและในจำพวกคนขายเครื่องหอมดอกไม้ธูปเทียน จะต้องมีเจ้าของแม่พิมพ์คอยขายแก่พวกสัตบุรุษ ด้วยราคาถูก ๆ อีกด้วย ประโยชน์ของการใช้แม่พิมพ์นั้น คือสำหรับพิมพ์รูปพระพุทธเจ้า ซึ่งพวกสัตบุรุษจะซื้อเอาไปเป็นที่ระลึก หรือถวายไว้ที่วัดต่างเครื่องสักการะก็ได้

ถ้าเช่นนั้นแล้ว แม่พิมพ์จะมีรูปสัณฐานเป็นอย่างไร แม่พิมพ์จะต้องเป็นแผ่นทองแดงแกะอย่างลึกและมีด้ามสำหรับถือ การใช้แม่พิมพ์เจริญแพร่หลายมากขึ้นทุกที ๆ จนเป็นเหตุให้เกิดใช้แม่พิมพ์ สร้างแม่พิมพ์ต่อ ๆ กันมาจนมากมายก่ายกอง

พระพิมพ์โบราณโดยมากมีคำจารึกอักษรตัวเล็ก ๆ ข้างบนบ้าง ข้าง ๆ บ้าง ข้างหลังบ้าง เป็นภาษาสันสกฤตก็มี ภาษามคธก็มี เป็นตัวอักษรเทวนาครีที่ใช้กันแพร่หลายในประเทศอินเดียเหนือก็มี เป็นตัวอักษรของพวกอินเดียฝ่ายใต้ก็มี เป็นตัวอักษรของเหล่าประเทศระหว่างอินเดียและจีนก็มี แล้วแต่สถานที่ ๆ ได้พบ และอายุของพระพิมพ์นั้น คำจารึกเหล่านั้นมักจะมีความหมายเหมือนกันเสมอ เป็นคาถา อ่านว่าดังนี้

เย ธมฺมา เหตุปฺปภวา เตสํ เหตุ ตถาคโต (อาห)
เตสญ จ โย นิโรโธ จ เอวํ วาที มหาสมโณติ.

แปลได้ความดังต่อไปนี้ ธรรมเหล่าใดเกิดแต่เหตุ พระตถาคตทรงแสดงเหตุของธรรมเหล่านั้น และความดับของธรรมเหล่านั้น พระมหาสมณะมีวาทะอย่างนี้

ใจความย่อแห่งพระคาถาซึ่งมีเพียง ๔ บาทเท่านั้น เป็นคำสั่งสอนของพระศาสดาส่วนหนึ่ง ซึ่งอาจให้แลเห็นถึงความจริงอันเพียงพอสำหรับจะเลือกเฟ้นการอธิบายของคำสั่งสอนส่วนอื่นๆได้ ไม่ใช่แต่เพียงเท่านั้น ตามเรื่องหนังสือเก่าๆหลายเรื่องกล่าวไว้ว่า โดยใจความแห่งพระคาถาอันนี้ เป็นเหตุให้พระพุทธเจ้าได้อัครสาวกทั้ง๒ คือพระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะ ซึ่งภายหลังในสังฆมณฑลนับถือกันว่าเป็นที่ ๒ รองจากพระศาสดาจารย์เจ้าลงมา นัยอันหนึ่งซึ่งทำให้พระอัครสาวกทั้ง ๒ ของพระศาสดาเข้าใจความได้โดยเร็วนั้น ต้องปรากฏแก่พวกพุทธศาสนิกชนว่า เป็นธรรมวิเศษชนิดหนึ่ง และดูเหมือนเขาจะนับถือกันว่าเป็นสัมฤทธิมนต์ สำหรับจะเปลี่ยนแปลงความนับถือของบุคคลผู้ยังไม่เคยสดับนัยอันนี้ด้วย ฉะนั้น จึงไม่มีธรรมข้อใดหรือบทใดดีไปกว่าในการที่จะใช้จารึกบนพระพิมพ์ซึ่งเป็นวัตถุเบา มีขนาดอันงามสง่า เหมาะที่จะช่วยประกาศพุทธวจนะอันดีนี้ให้แพร่หลายออกไป ในสมัยนี้ ในเมืองไทยเมื่อสังเกตให้ดีแล้ว เราจะได้เห็นพระพิมพ์เก่า ๆ โดยมากเป็นรูปมหาปาฏิหาริย์ของเมืองสาวัตถี เมื่อพระพุทธเจ้าทรงชำนะซึ่งเดียรถีย์นิครนถ์แล้ว และทรมานบุคคลให้กลับนับถือพระพุทธศาสนาได้เป็นจำนวนมาก การทำใจให้เปลี่ยนจากความนับถือนี้ เป็นความตื่นเต้นกันเท่ากับการบังคับให้เปลี่ยนศาสนา เมื่อเป็นเช่นนี้แล้ว เราอาจคิดได้ว่า บุคคลผู้ได้ทำรูปพระพิมพ์แล้วและบรรจุไว้ในถ้ำและสถูปต่างๆเป็นจำนวนตั้งหลายพันองค์นั้น จะต้องคิดถึงการประกาศศาสนาในอนาคตอันไกลเป็นแท้ และหวังว่าจะเป็นเครื่องช่วยประกาศศาสนาให้แพร่หลายไปได้อีกหลายพันปี ดูเหมือนว่าพวกพุทธมามกบุคคลจะได้มีความรู้สึกว่า เมื่อครบอายุพระพุทธศาสนาๆ จะเสื่อมลง การพบ

เห็นรูปพระศาสดาจารย์เจ้า และคาถาย่ออันเป็นคำสั่งสอนของพระองค์ อาจเป็นเครื่องเตือนใจให้ผู้พบกลับเกิดความเลื่อมใสและเชื่อถือขึ้นอีก

เมื่อสรุปใจความแล้ว คงได้ความว่า พระพิมพ์ซึ่งชั้นต้นทำแทนของหรือรูปเป็นที่ระลึกของสังเวชนียสถานนั้น ได้กลายเป็นรูปอันสำคัญชนิดหนึ่งขึ้นโดยลำดับและเป็นของถูกๆ ซึ่งทำให้คนจนๆ สามารถได้ส่วนกุศลกับเขาด้วย คือว่ารูปพระพิมพ์หรือคาถาอันได้จารึกที่พระพิมพ์ เป็นเครื่องทำให้คนกลับใจนับถือศาสนาเหมือนกับมนต์อันศักดิ์สิทธิ์นั้น เป็นบุญกุศลของคนจนๆ ผู้ได้สร้างพระพิมพ์ถูกๆนั้นขึ้นด้วยเหมือนกัน และทุกวันนี้ก็ยังได้ใช้เป็นเครื่องรางอันเข้าใจกันว่าเป็นของคงกระพันชาตรีกันอยู่มาก

พระพิมพ์ที่ได้พบในพระราชอาณาจักรสยาม อาจแบ่งออกได้เป็นหลายหมวดด้วยกัน ตามที่สืบสวนได้จากพระราชพงศาวดารสยาม คือ :-

หมวดที่ ๑ แบบพระปฐม (*รูปที่ ๒-๔*) ที่ข้าพเจ้าเรียกเช่นนี้ก็เพราะของประเภทนี้ โดยมากมาจากบริเวณพระปฐมและมีลักษณะเหมือนกับรูปสลักที่ได้พบที่พระปฐม พระพิมพ์พระปฐมมักจะเป็นรูปมหาปาฏิหาริย์ของเมืองสาวัตถี พระพิมพ์พระปฐมชนิดเก่าที่สุด ทำขึ้นเมื่อราวๆ พ.ศ. ๙๕๐ ถึง พ.ศ. ๑๒๕๐ คาถา เย ธมฺมา ที่จารึกเป็นภาษาบาลีเขียนด้วยตัวอักษรคฤนถ์หรืออักษรขอมโบราณ

หมวดที่ ๒ แบบถ้ำแหลมมลายู (*รูปที่ ๔-๙*) พระพิมพ์หมวดนี้เกือบจะทั้งหมดทำด้วยดินดิบ ราวๆ พ.ศ. ๑๔๕๐-๑๕๕๐ เป็นรูปพระโพธิสัตว์ฝ่ายมหายาน คาถา เย ธมฺมา ที่จารึกเป็นภาษาสันสกฤตเขียนด้วยตัวอักษรนาครีที่ใช้อยู่ในอินเดียฝ่ายเหนือ

หมวดที่ ๓ แบบขอม (รูปที่ ๑๐ - ๑๑) แบบนี้อยู่ในสมัยเดียวกันกับแบบถ้ำแหลมมลายู หรือใหม่กว่าสักเล็กน้อย รู้ได้โดยลักษณาการและเครื่องประดับ ซึ่งเป็นอย่างเดียวกันกับลัทธิมหายาน

หมวดที่ ๔ แบบสุโขทัย (รูปที่ ๑๒ - ๑๓) แบบนี้อยู่ในราว พ.ศ. ๑๗๕๐-๑๙๕๐ โดยมากเป็นพระพุทธรูปเดินหรือที่เรียกกันว่า พระลีลา

หมวดที่ ๕ แบบอยุธยา (รูปที่ ๑๔ - ๑๕) เป็นแบบใหม่โดยแท้ ตามธรรมดามักเป็นรูปพระพุทธเจ้า มีท่าตามปางต่าง ๆ อยู่ใต้ชั้นเล็ก ๆ ชนิดหนึ่ง เรียกกันว่า เรือนแก้ว

หมวดที่ ๖ พระเครื่องต่าง ๆ แบบที่ ๑ พระพิมพ์พระปฐมมีแปลกกันเป็น ๒ ชนิด ตามสมัยทั้ง ๒ ชนิดที่เก่ามากเป็นฝีมือช่างชาวอินเดียในรัชสมัยพระเจ้าคุปตะ (ราว พ.ศ. ๙๐๐-๑๒๐๐) ซึ่งได้พบตามถ้ำของวัดพระพุทธศาสนาเป็นอันมาก (คำว่าถ้ำในที่นี้ คือถ้ำที่เขาสกัดหินทำขึ้นภายใต้ภูเขา สร้างเป็นสถูปหรือเจดีย์ขึ้นไว้ แล้วบรรจุพระพุทธรูปไว้ในที่นั้น)

ผู้ศึกษาทางโบราณคดีจะต้องสังเกตลักษณะอย่างหนึ่งของพระพิมพ์รูปที่ ๒ เมื่อพิจารณาแล้วจะเห็นว่า พระพุทธเจ้าประทับนั่งอย่างท่าฝรั่ง คือนั่งห้อยพระบาท ไม่คู้พระบาทเข้ามานั่งทับเหมือนกับแบบทางตะวันออก รูปสลักต่าง ๆ ที่ตามถ้ำเมืองอชันตะ เมืองกันเฮรี เมืองการ์ลี เมืองเอลโลระ และตามถ้ำที่เป็นวัดพุทธศาสนาอื่น ๆ อีกทั่วไป ก็เป็นท่านั่งห้อยพระบาททั้งนั้น รูปสลักเก่า ๆ ที่ขุดพบที่จังหวัดนครปฐม และรูปพระประธานที่ในพระอุโบสถวัดใหญ่หรือวัดพระปฐมเจดีย์ก็เป็นแบบนี้เหมือนกัน อนึ่งที่ในถ้ำ ๆ หนึ่งซึ่งเรียกว่าถ้ำฤษีเขางู อันตั้งอยู่ทิศตะวันตกของเมืองราชบุรี ที่ในถ้ำนี้มีพระพุทธรูปสลักองค์หนึ่ง นั่งห้อยพระบาททรงแสดงธรรม เหมือน

กับพระพุทธรูปสลักที่ได้กล่าวมาแล้ว มีคำจารึกสั้น ๆ เป็นอักษรสมัย พ.ศ. ๙๕๐-๑๑๕๐ บอกไว้ว่ารูปสลักนี้เป็นผีมือของฤษีผู้อยู่ในถ้ำนั้นในสมัยนั้น และผู้มีนามว่า สมาธิคุปตะ เรามีหลักฐานเพียงพอที่จะกำหนดว่าพระพิมพ์รูปที่ ๒ และพระประธานในวัดพระปฐมมีความเกี่ยวข้องกันอย่างไรได้อย่างหนึ่ง กับทั้งจะกำหนดสมัยของพระพิมพ์เช่นเดียวกันนั้นได้ด้วยว่า อยู่ในสมัย พ.ศ. ๙๕๐-๑๑๕๐ อีกอย่างหนึ่ง เพราะว่าพระพิมพ์เหล่านี้ ที่ข้างหลังมีจารึก เย ธมฺมา ด้วยตัวอักษรในสมัยนั้น ซึ่งมีตัวอย่างอยู่ในรูปที่ ๓ ก.

ในสมัยนั้น จดหมายเหตุจีนได้กล่าวไว้อย่างชัดเจนว่า ในตอนแหลมระหว่างเมืองศรีเกษตร (พม่า) และเมืองอีสานบุรี (เขมร) มีราชอาณาจักรชื่อว่า ทวาราวดี ที่จริงคำว่า ทวาราวดี ปรากฏว่าเป็นชื่อกรุงศรีอยุธยา ซึ่งพระเจ้าอู่ทองสร้างขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๑๘๙๓ แต่เข้าใจว่าพระเจ้าอู่ทองคงจะได้เอานามเก่ามาขนานนามพระนครที่ทรงสร้างใหม่

กรุงทวาราวดีเก่านั้น บางทีจะอยู่ที่เมืองสุพรรณบุรีหรือเมืองนครปฐมบัดนี้ ถ้าเช่นนั้นแล้ว ข้าพเจ้าเข้าใจว่า พระพิมพ์สมัยพระปฐมจะต้องเป็นผีมือของชาวเมืองทวาราวดี

คราวนี้ถึงเวลาที่จะพูดถึงลักษณาการของพระพิมพ์นั้นว่าเป็นอย่างไร พระพิมพ์นั้นบางครั้งเป็นรูปพระพุทธเจ้าประทับนั่งอยู่บนกอบัว ที่ก้านบัวมีพระยานาค ๒ ตัวประคอง บางครั้งเป็นรูปพระพุทธเจ้าแวดล้อมไปด้วยพระพุทธเจ้าอีกหลายพระองค์ ลักษณาการอันนี้แลที่เรียกว่ามหาปาฏิหาริย์ ตามที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น รูปมหาปาฏิหาริย์นี้ ได้ปรากฏมีในตำนานพระพุทธรูปทุก ๆ ประเทศ

มหาปาฏิหาริย์นั้น มีเนื้อความย่อ ๆ ดังต่อไปนี้

เมื่อพระผู้มีพระภาค ทรงแสดงปาฏิหาริย์เล็ก ๆ น้อย ๆ คล้ายกับเป็นการเริ่มแรก และทรงห้ามมิให้ผู้หนึ่งผู้ใด เป็นบรรพชิต หรือคฤหัสถ์อุบาสก หรืออุบาสิกา กระทำตามในการที่จะทรมานพวกเดียรถีย์นิครนถ์โดยแสดงอิทธิปาฏิหาริย์แล้ว พระองค์จึงได้ทรงแสดงมหาปาฏิหาริย์ตามคำอาราธนาของพระเจ้าปเสนทิโกศล ๒ ประการ ประการที่ ๑ ที่เรียกกันว่ายมกปาฏิหาริย์ คือพระองค์เสด็จดำเนินไปมาอยู่ในอากาศโดยอิริยาบถต่าง ๆ และทรงบันดาลให้เกิดเปลวไฟและคลื่นลมออกจากสรีระของพระองค์ทั้งส่วนเบื้องบนและเบื้องล่าง ประการที่ ๒ คือทรงบันดาลให้พระองค์ปรากฏไปทุก ๆ ส่วนของเวหา และทุก ๆ แห่งรอบ ๆ พระองค์ เป็นจำนวนนับมิถ้วน ในท่ามกลางที่รูปของพระองค์ไปปรากฏอยู่นั้น พระองค์ทรงแสดงธรรม และในขณะนั้นวลาหกเทวบุตรบันดาลให้เกิดลมพายุใหญ่พัด ทำให้พวกเดียรถีย์นิครนถ์อัปราชัยพ่ายแพ้ไปสิ้น ในคราวนี้มีพวกเดียรถีย์ที่กลับใจได้และเข้านับถือพระพุทธศาสนาเป็นจำนวนมากเหลือที่จะนับ

นี่เป็นใจความย่อ ๆ ในเรื่องมหาปาฏิหาริย์ ยังมีเรื่องราวที่เกี่ยวกับพระพิมพ์อย่างพิสดารอยู่ในหนังสือสันสกฤต ชื่อ ทิวยาวทาน อีก (ในหนังสือนั้นกล่าวว่า)

ในขณะนี้ (ขณะที่กำลังทำปาฏิหาริย์) พระผู้มีพระภาคทรงรำพึงถึงวารจิตของสัตวโลก มีกฎธรรมดาอยู่อย่างหนึ่งว่า เมื่อพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าพระองค์ใด ทรงรำพึงถึงวารจิตของสัตวโลกแล้ว สรรพสัตวโลกทั้งมวลจนกระทั่งมดและปลวก ย่อมรู้ถึงพระรำพึงของพระองค์ที่เดียว เพราะฉะนั้น ท้าวสักกะมหาพรหมและเทพยดาอื่น ๆ จึงดำริว่า พระผู้มีพระภาคทรงรำพึงถึงวารจิตของสัตวโลกด้วยพระประสงค์อะไรหนอ และ

ในทันใดนั้นเอง เขาทั้งหลายก็เกิดความคิดขึ้นในใจว่า การที่พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าทรงรำพึงถึงวารจิตของสัตวโลกนั้น ก็คือพระองค์ทรงพระประสงค์จะทรงกระทำมหาปาฏิหาริย์ที่เมืองสาวัตถี เพื่อประโยชน์แก่สรรพสัตว์ทั้งหลาย ครั้นแล้วท้าวสักกะมหาพรหม พร้อมด้วยเทพยดาอื่น ๆ ซึ่งเป็นบริวารอีกหลายแสน รู้ถึงซึ่งพระหฤทัยของพระผู้มีพระภาค จึงอันตรธานหายไปจากวิมานแห่งตน ๆ ไปปรากฏขึ้นเฉพาะพระพักตร์พระผู้มีพระภาค มหาพรหมกับเทพยดาอื่น ๆ ได้เดินประทักษิณพระตถาคต ๓ รอบ ถวายบังคมพระบาทของพระองค์ด้วยพระเศียรเกล้า แล้วได้เลื่อนไปนั่งอยู่ข้างขวาของพระองค์ ส่วนท้าวสักกะและเทพยดาอื่น ๆ เมื่อได้แสดงความเคารพและความนับถือเสร็จแล้ว ก็พากันนั่งอยู่ข้างซ้ายของพระองค์ พระยานาค ๒ ตัว ชื่อนันทและอุปนันท ได้เนรมิตดอกปทุมดอกหนึ่ง มีกลีบหลายพันกลีบ ใหญ่เท่าล้อรถ กลีบดอกปทุมทั้งหลายเหล่านี้ล้วนแล้วด้วยทองทั้งสิ้น แต่ก้านเป็นเพชรพลอย แล้วจึงนำดอกปทุมนี้เข้าไปถวายพระผู้มีพระภาค ๆ เสด็จขึ้นประทับนั่งขัดสมาธิบนกลีบบัวนั้น ทรงรำพึงถึงบารมีของพระองค์ แล้วก็ทรงเนรมิตดอกปทุมเช่นเดียวกันนั้นขึ้นอีกดอกหนึ่ง มีพระพุทธเจ้าประทับนั่งอยู่ข้างบนเหมือนกัน แล้วก็ปรากฏเป็นพระพุทธเจ้าทั้งข้างหน้าข้างหลังและรอบ ๆ พระองค์เป็นจำนวนนับมิถ้วน แผ่ไปจนถึงชั้นอกนิษฐ์ เป็นพุทธสภาอันหนึ่งซึ่งเกิดจากองค์พระผู้มีพระภาคเจ้า พระพุทธนิรมิต บางพระองค์จงกรม บางพระองค์ประทับยืน บางพระองค์ประทับนั่ง บางพระองค์บรรทม บางพระองค์ทรงบันดาลให้เกิดเป็นแสงสว่าง บางพระองค์ทรงบันดาลให้เกิดเป็นเปลวไฟ บางพระองค์ให้เป็นฝน บางพระองค์ให้เป็นฟ้าแลบ พระพุทธนิรมิตทั้งหลาย ได้วิสัชนา

ปัญหาต่าง ๆ ซึ่งเกิดมีขึ้นเป็นอันมากด้วยคาถาทั้ง ๒ อัน มีเนื้อความดังต่อไปนี้

จงเริ่มละฆราวาสวิสัย แล้วบำเพ็ญพรหมจรรย์ในศาสนาพระพุทธเจ้า จงทำลายศัตรูกล่าวคือมฤตยู เหมือนกับช้างทำลายกระท่อมไม้อ้อฉะนั้น

บุคคลผู้ประพฤติตนไม่ออกไปจากคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า จะพ้นจากความเกิดและสังสารวัฏ ทั้งจะดับทุกข์ทั้งปวงเสียได้ ดังนี้

พระพิมพ์พระปฐมแบบที่ ๒ ปรากฏว่าใหม่กว่าแบบที่ ๑ ซึ่งได้กล่าวมาแล้วนั้น ทั้งไม่มีจารึกและตัวอักษรโบราณ อันจะเป็นเครื่องช่วยเหลือให้กำหนดสมัยอันใกล้เคียงได้ แต่ปรากฏอย่างชัดเจนว่า ถ้าไม่เป็นฝีมือขอมแท้ ก็ต้องเป็นฝีมือปนขอม พระพุทธรูปนั่งรูปที่ ๔ นั้น มีลักษณะคล้ายกับรูปสลักของขอมโบราณ และยอดซุ้มปรากฏในรูปตัวอย่าง ๓ รูป (คือรูปที่ ๖ รูปกลาง รูปที่ ๗ ข้างขวาและข้างซ้าย) นั้น เป็นรูปปราสาทขอมเหมือนกับที่เมืองนครวัด ก่อนที่ได้เปลี่ยนแปลงมาเป็นรูปปรางค์ไทยอย่างไม่มีผิด

พระพิมพ์ที่เป็นรูปพระพุทธเจ้าหลายพระองค์รวมกันนี้ เข้าใจว่าทำแทนรูปมหาปาฏิหาริย์ของพระพุทธเจ้า หรือทำแทนรูปอดีตพุทธเจ้าชุดหนึ่ง เกินบ้าง ขาดบ้าง รูปอดีตพุทธเจ้านี้ มีลักษณะคล้ายคลึงกับรูปมหาปาฏิหาริย์มาก

แบบที่ ๒ พระพิมพ์แบบที่ ๒ ได้แก่พระพิมพ์ต่าง ๆ ที่ได้พบเป็นจำนวนมาก ตามถ้ำทั้งหลายในแหลมมลายูซึ่งได้กล่าวมาแล้ว พระพิมพ์เหล่านี้เป็นดินดิบหรือดินเหนียวสุกแดดมาจากวัดหาญและเขาขาวในจังหวัด

ตรังบ้าง มาจากถ้ำเขาขรมข้างเมืองไชยาบ้าง มาจากเขาอกทะลุและถ้ำคูหาสวรรค์เมืองพัทลุงบ้าง นอกจากรูปองค์พระพุทธเจ้าแล้ว ยังมีรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร หรือโลเกศวรอยู่ด้วย คาถา เย ธมฺมา ที่จารึกเป็นภาษาสันสกฤตอย่างเดียว ไม่มีภาษาบาลีเลย ข้อนี้ทำให้น่าเชื่อว่าสัตบุรุษผู้สร้างพระพิมพ์ชนิดนี้ นับถือลัทธิฝ่ายมหายานเป็นแท้

พระพิมพ์ของแหลมมลายูบางชนิดเหมือนกับรูปสลัก ของบรรดาเมืองระหว่างอินเดียกับชวา เรื่องนี้ไม่น่าจะประหลาดใจอะไรเลย เพราะอาณาจักรศรีวิชัยซึ่งราชธานีอยู่ที่เมืองปาเลมบัง ในเกาะสุมาตรานั้น เมื่อ พ.ศ. ๑๑๕๐–๑๗๕๐ ได้แผ่อาณาเขตไปถึงฝั่งบนแหลมมลายู และทางทิศเหนือจนถึงเมืองไชยา รูปพระโพธิสัตว์อันสวยงามซึ่งพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้พบที่เมืองไชยานั้น เป็นฝีมือช่างอันวิจิตรของอาณาจักรศรีวิชัย และพระพิมพ์แบบที่ ๒ นี้ ก็เห็นจะเป็นฝีมืออย่างดีที่สุดของอาณาจักรนั้นเป็นส่วนมากเหมือนกัน

ยังมีมูลแห่งความจริงอีกอย่างหนึ่ง ซึ่งทำให้อาจกำหนดความสัมพันธ์ระหว่างพระพิมพ์เหล่านี้และอาณาจักรศรีวิชัยได้ และทำให้อาจกะสมัยของพระพิมพ์เหล่านี้ได้ด้วยว่า อยู่ในราว ๆ พ.ศ. ๑๔๕๐–๑๕๕๐ คือ พระพิมพ์เหล่านี้ใช้อักษรนาครีอันเป็นอักษรของอินเดียฝ่ายเหนือสำหรับจารึกคาถา เย ธมฺมา เป็นที่ทราบกันดีอยู่แล้วว่า ในระหว่าง พ.ศ. ๑๒๕๐–๑๔๕๐ ได้มีพระสงฆ์ของพวกอินเดียฝ่ายเหนือพากันไปสอนศาสนายังเมืองมัทราส ชวาและเขมรหลายคราว พวกพระเหล่านี้ได้นำอักษรของอินเดียฝ่ายเหนือไปใช้ในเมืองเหล่านั้นด้วย เมืองเหล่านั้นได้พลอยใช้หนังสือของพวกพระเหล่านี้อยู่พักหนึ่ง แต่ภายหลังก็คงกลับใช้อักษรของอินเดีย

ฝ่ายใต้ซึ่งได้ใช้อยู่แต่เดิมมานั้นอีก อาณาจักรศรีวิชัยเป็นย่านกลางที่พวกอินเดียฝ่ายเหนือพักก่อนที่จะไปยังเมืองฝ่ายเหนือและเกาะอื่น ๆ ฉะนั้นไม่ต้องสงสัยเลยว่า อาณาจักรศรีวิชัยจะไม่เป็นอาณาจักรที่พวกพระเหล่านั้นนำอักษรของอินเดียฝ่ายเหนือไปใช้ด้วย จารึกภาษาสันสกฤตที่เมืองกลาสันในเกาะชวา (พ.ศ. ๑๓๒๑) ซึ่งเป็นอักษรนาครีนั้นเป็นพระราชโองการของพระเจ้าแผ่นดินราชวงศ์ไศเลนทร ซึ่งเป็นราชวงศ์ที่รู้กันว่าได้ปกครองเมืองศรีวิชัยอยู่ในเวลานั้น

อักษรนาครีชนิดที่ใช้กันอยู่ในเมืองชวาเมื่อ พ.ศ. ๑๓๐๐–๑๓๕๐ นั้นยังได้ใช้กันในประเทศเขมรเมื่อ พ.ศ. ๑๔๐๐–๑๔๕๐ อนึ่งยังมีพระพิมพ์ที่จารึกภาษาสันสกฤตด้วยอักษรนาครี สมัย พ.ศ. ๑๔๕๐–๑๖๕๐ อยู่ในประเทศพม่าอีก เพราะฉะนั้น ก็มีเหตุผลเพียงพอที่จะลงเนื้อเห็นว่าพระพิมพ์ของแหลมมลายูนั้นอยู่ในสมัย พ.ศ. ๑๔๕๐–๑๕๕๐

แบบที่ ๓ พระพิมพ์แบบที่ ๓ นี้ เครื่องแต่งกายและรูปพรรณมีลักษณะคล้ายกับรูปสลักของขอมโบราณ พระพิมพ์หมวดนี้ที่มักจะได้เห็นโดยมากอย่างในรูปที่ ๑๐ ข้างขวาและแม่พิมพ์รูปที่ ๑ ก. นั้น ผู้ที่ได้เห็นรูปสลักโบราณหรือจารึกของขอมแล้ว ย่อมจะทราบได้ดีทีเดียว เป็นรูปสามอย่างประกอบกัน คือพระพุทธเจ้าประทับนั่งบนนาค ๑ เทวดา ๔ หน้า ๑ สตรี ๑ เรื่องนี้ข้าพเจ้าได้เคยลองอธิบายไว้ในหนังสือตำนานพระสัมฤทธิ์เขมรแล้ว รูปประกอบกัน ๓ รูปนี้ เรียกว่า อาทิพุทธ ๑ พระโพธิสัตว์โลเกศวร ๑ ปัญญาบารมี ๑ รูปหลังนี้แลเป็นเครื่องหมายว่าพระพุทธเจ้าเป็นผู้ทรงพระปัญญาอย่างยอดเยี่ยม รูปทั้ง ๒ ที่ทำให้ข้าพเจ้ารู้ได้ว่า เป็นพระโพธิสัตว์โลเกศวรและปัญญาบารมีนั้น เพราะรูปทั้ง ๒

ถือของต่างกัน คือพระโลเกศวร มือบน ๒ มือถือลูกประคำและหนังสือ มือล่าง ๒ มือถือดอกบัวและน้ำอมฤต ปัญญาบารมีมือขวาถือหนังสือ มือซ้ายถือดอกบัว และรูปทั้ง ๒ นี้จะต้องมีรูปพระพุทธเจ้าประทับนั่งในท่าสมาธิอยู่บนขมวดผมด้วย ความจริงเรื่องรูป ๓ อย่างประกอบกันนี้ จะได้พบตามจารึกฝ่ายพุทธศาสนาของขอมโบราณเป็นอันมาก เช่นคำจารึกภาษาสันสกฤตที่เขาบ้อมนาง (พนมบันทาย นาง) อยู่ในทิศใต้ของเมืองมงคลบุรีในมณฑลพระตะบอง เป็นคำนมัสการ พระอาทิพุทธ พระโลเกศวร และปัญญาบารมี ซึ่งข้าพเจ้าเห็นว่าควรจะลงไว้ในหนังสือนี้ด้วย

คำนมัสการพระอาทิพุทธ

นโม'สตุ ปรมารถาย วโยมกลปาย โย ทเธา
ธรฺมสมฺโภคินิรฺมาณกายานฺ ไตฺรโลกฺยมุกฺตเย

ขอนมัสการพระปรมรรถ (อาทิพุทธ) ผู้มีส่วนละเอียดประดุจโพยมและผู้ทรงไว้ซึ่งกาย ๓ อย่าง คือ ธรรมกาย สัมโภคกาย และนิรมาณกาย เพื่อจะยังไตรโลกให้พ้นไปจากทุกข์

คำนมัสการพระโลเกศวร

ภาติ โลเกศฺวโร มูรฺธฺนา โย'มิตาภญฺชินนฺ ทเธา
มิตรศฺมิปฺรกาศานามรฺเกนฺทฺโวรฺ ทรฺศนาทิว

พระโลเกศวรผู้ทรงไว้ซึ่งพระอมิตาภพุทธเจ้า ผู้มีแสงสว่างอันนับมิถ้วนด้วยเศียรเกล้า สว่างรุ่งเรืองอยู่ กว่าพระอาทิตย์และพระจันทร์ อันแผ่รัศมีพอประมาณได้

คำนมัสการบัญญาบารมี

ปฺรชฺญาปารมิตาขฺยาไย ภควตฺไย นโม' สฺตุ เต

ยสฺยำ สเมตฺย สรฺวชฺญาสฺสรฺวชฺญตฺวมุเปยุษะ

ขอนมัสการแด่พระองค์ภควดี ผู้ได้นามว่า ปัญญาบารมี ผู้ประทานสรรพความรอบรู้ แด่ผู้มีญาณทั้งปวง ซึ่งถึงพระองค์เป็นที่พึ่ง

เท่านี้ก็พอจะเห็นได้แล้วว่า พระพิมพ์รูปสามอย่างประกอบกันนี้เป็นของที่นับถือกันมากเพียงไร

แบบที่๔ พระพิมพ์สุโขทัย พ.ศ.๑๗๐๐–๑๙๐๐ พระพิมพ์จำพวกนี้เป็นพระลีลาโดยมาก แต่พระลีลาปางนี้ ไม่เฉพาะแต่พระพิมพ์เท่านั้น แม้พระพุทธรูปหล่อและสลักอื่น ๆ ก็เป็นพระลีลาโดยมากเหมือนกัน พระปางลีลานี้เป็นของที่ไทยสมัยนั้นชอบทำยิ่งนัก รูปสลักที่วัดมหาธาตุเมืองสุโขทัยเป็นตัวอย่างอันดีสำหรับพระปางนี้ พระพุทธรูปสัมฤทธิ์หล่อปางลีลา ๒ องค์ ที่วัดเบญจมบพิตรนั้น อาจได้มาจากวัดมหาธาตุเมืองสุโขทัยนี้เอง หรือถ้าไม่ใช่วัดมหาธาตุก็วัดอื่น แต่ต้องมาจากจังหวัดสุโขทัยเป็นแน่

ความนิยมของช่างไทยในการที่ทำรูปของพระพุทธเจ้าปางลีลา คือพระเดินนั้น เห็นจะไม่ใช่เป็นโดยบังเอิญ คือใน พ.ศ. ๑๗๕๐–๑๘๕๐ ไทยเป็นชาติที่กำลังเดินหน้าคือขยายอาณาเขตออกไปกว้างขวาง ได้ปราบปรามประเทศระหว่างอินเดียกับจีนตอนกลางให้อยู่ในอำนาจ และไทยในสุโขทัยก็ทำการขับไล่พวกขอมออกไปจากลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาและได้ตั้งหลักพระพุทธศาสนาลงยังประเทศเหล่านั้น ส่วนไทยที่เชียงแสนและเชียงรายก็ได้ขับไล่พวกมอญออกไปจากลุ่มแม่น้ำปิงเหมือนกัน ทางสุโขทัยพระเจ้ารามคำแหงมหาราชและผู้สืบสันตติวงศ์จากพระองค์ ได้สร้างพระพุทธรูป

ลีลาขึ้นเป็นจำนวนมากมายเกินที่จะนับ พระเจ้ามังรายซึ่งได้ชำนะพระเจ้ามอญที่เมืองลำพูนแล้ว และสร้างเมืองเชียงใหม่ขึ้น ก็ได้ทรงหล่อรูปพระลีลาขึ้นมากเหมือนกัน ตัวอย่างของพระลีลาอันสวยงามที่พระเจ้ามังรายสร้างขึ้นในเมืองกุมกามนั้น ยังอยู่ในพระอุโบสถวัดกาลกอดที่เมืองเชียงใหม่เดี๋ยวนี้ ความจริงตามความคิดของไทยในสมัยนั้น ไม่มีอะไรเป็นเครื่องเปรียบดีเท่ากับพระพุทธรูปลีลาหรือพระเดิน ที่ข้าพเจ้าเข้าใจเช่นนี้ ก็โดยมีพระพิมพ์ลีลาซึ่งไทยได้สร้างขึ้นในสมัยนั้นเป็นจำนวนมากมาย และเป็นท่าที่งดงามมากด้วย

แบบที่ ๕ พระพิมพ์ต่อจากสมัยอยุธยาลงมานั้น คือพระพิมพ์ที่สร้างขึ้นภายหลัง พ.ศ. ๑๙๕๐ พระพิมพ์รุ่นนี้ แม้จะถือกันว่ามีค่าน้อยกว่าพระพิมพ์รุ่นก่อน ๆ ก็จริง แต่เป็นของมีค่าทางวิชาช่างมากเหมือนกัน ลักษณะเป็นพระทรงเครื่องแบบเดียวกัน อยู่ภายใต้เรือนแก้ว เป็นรูปพระพุทธเจ้าตามปางต่าง ๆ คือ นั่งบ้าง ยืนบ้าง เดินบ้าง นอนบ้าง โดยมากมักจะทำด้วยดิน ลงรักปิดทอง

แบบที่ ๖ ยังมีพระพิมพ์อีกชนิดหนึ่งเป็นพระขนาดเล็ก ซึ่งอาจแยกออกได้ว่าเป็นพระเครื่อง สมัยของพระพิมพ์ชนิดนี้เป็นการยากที่จะกำหนดให้แน่นอนลงได้ แต่มีประเภทหนึ่งซึ่งเป็นของเก่าแก่มากที่สุด คือชนิดที่เรียกกันว่าพระอยู่คง (หรือยิงไม่ออกพ้นไม่เข้า) ได้ทำขึ้นที่วัด ๆ หนึ่งในเมืองลำพูนชื่อว่า วัดพระคง วัดพระคงนี้ตั้งอยู่ข้างนอกประตูเมืองลำพูนทิศเหนือ ห่างประตูเมืองออกไปราว ๆ ๑๐๐ เส้น โบสถ์ วิหารที่ยังเห็นอยู่ทุกวันนี้เป็นแบบใหม่ แต่โครงรากเป็นของเก่าครั้งมอญยังปกครองเมืองลำพูนอยู่ ก่อนพระเจ้ามังรายได้ขับไล่พวกมอญไปและได้เมืองลำพูน

ไว้ในอำนาจ เมื่อ พ.ศ. ๑๗๔๐ โบสถ์ วิหาร ของวัดนี้คงจะเป็นปูชนียสถานแห่งหนึ่งในครั้งโบราณ เพราะยังมีพระพิมพ์เล็ก ๆ เป็นจำนวนมาก ซึ่งเป็นรูปพระพุทธเจ้าประทับนั่งอยู่ใต้ต้นโพธิพฤกษ์ อันได้ทำขึ้นที่นั่นเป็นเวลานานมาแล้ว ขุดได้ในบริเวณวัดนี้หลายร้อยหลายพัน แม้จนทุกวันนี้ ถึงว่าจะได้มีการเปิดกรุพระพิมพ์กันมาแล้วเป็นเวลานานก็จริง แต่พระพิมพ์ยังมีอยู่เสมอ จนกล่าวกันเป็นสามัญว่า ถ้าใครมีบุญแล้ว เป็นแต่คุ้ยเขี่ยแผ่นดินที่นั่นเพื่อหาพระ เป็นต้องได้เสมอทีเดียว

สำหรับพระเครื่องอื่น ๆ อีกมาก ยังไม่สามารถกำหนดสมัยได้ และทุกวันนี้ก็ยังมีผู้นิยมทำกันขึ้นอยู่เสมอ ๆ

เรื่องพระพิมพ์ที่ได้กล่าวมาตั้งแต่ต้นจนเพียงนี้ ก็เพื่อจะแสดงให้เห็นว่า พระพิมพ์ทั้งหลายเกี่ยวข้องกับตำนานพระพุทธศาสนา ลัทธิธรรมเนียมและวิชาช่างอย่างไร

ขอให้นึกถึงคำทำนายที่ว่า พระพุทธศาสนาจะสิ้นไปเมื่อครบอายุ ๕๐๐๐ ปี หรือจะคงมีอยู่อีก ๒๕๓๑ ปี ตั้งแต่บัดนี้เป็นต้นไปนั้น ต่อให้เกิดมหาอุทกภัยซึ่งสามารถจะพัดพาเอาวัตถุต่างๆ ในพระศาสนาไปทั้งหมด เป็นต้นว่า โบสถ์ วิหาร รูปหล่อ พระคัมภีร์ และของอื่น ๆ อีก ขอให้เหลือแต่พระพิมพ์อย่างเดียวเท่านั้น นักโบราณคดีสมัยเลย ๕๐๐๐ ปีไปนั้น เมื่อได้พบเห็นพระพิมพ์แล้วจะสามารถรู้ได้ว่า ศาสนาอันสูงสุดกว่าศาสนาทั้งปวงได้เคยมาเจริญอยู่ในอาณาเขต ซึ่งเรียกกันว่า บูรพทิศ นี้ครั้งหนึ่ง คือพระพิมพ์เหล่านี้จะแสดงให้นักโบราณคดีทราบถึงพระผู้เป็นเจ้าของศาสนาซึ่งเป็นที่นับถือของชนทั้งหลาย ทั้งจะให้รู้ถึงวิชาช่างของประเทศต่าง ๆ ในสมัยต่าง ๆ และให้รู้ถึงเทวดาสำคัญ ๆ ซึ่งพวกมหายาน

ค่อย ๆ นับถือกันขึ้นในศาสนาที่ไม่นับถือเทวดามาแต่ก่อน ถ้านักโบราณคดีสามารถแปลจารึกย่อ ๆ ซึ่งโดยมากมักจะมีอยู่บนพระพิมพ์เหล่านั้นออกได้แล้ว เขาก็จะรู้ได้โดยความหมายของข้อความย่อ ๆ นั้นทีเดียวว่าเป็นลัทธิที่มีแก่นสารมาก

เมื่อเป็นเช่นนี้แล้ว จะเห็นว่าพระพิมพ์เป็นของวิเศษเพียงไร และการเก็บรักษาพระพิมพ์ไว้เป็นการสำคัญเพียงไร น่าขอบพระคุณพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ที่ทรงพยายามค้นหาพระพิมพ์ในประเทศสยาม แล้วให้เก็บรวบรวมไว้ในที่ต่าง ๆ มีพิพิธภัณฑ์ของราชบัณฑิตยสภาเป็นต้น และน่าขอบใจบรรดาพระสงฆ์และพวกสัตบุรุษทั้งหลายอื่น ๆ อีก ที่ได้มีใจศรัทธาถวายพระพิมพ์แก่หอพระสมุด ฯ ไว้เป็นจำนวนมาก เมื่อการเก็บรวบรวมพระพิมพ์มีผลดังกล่าวมานี้ หวังว่าต่อไปคงจะมีผู้นำมาถวายอีก.

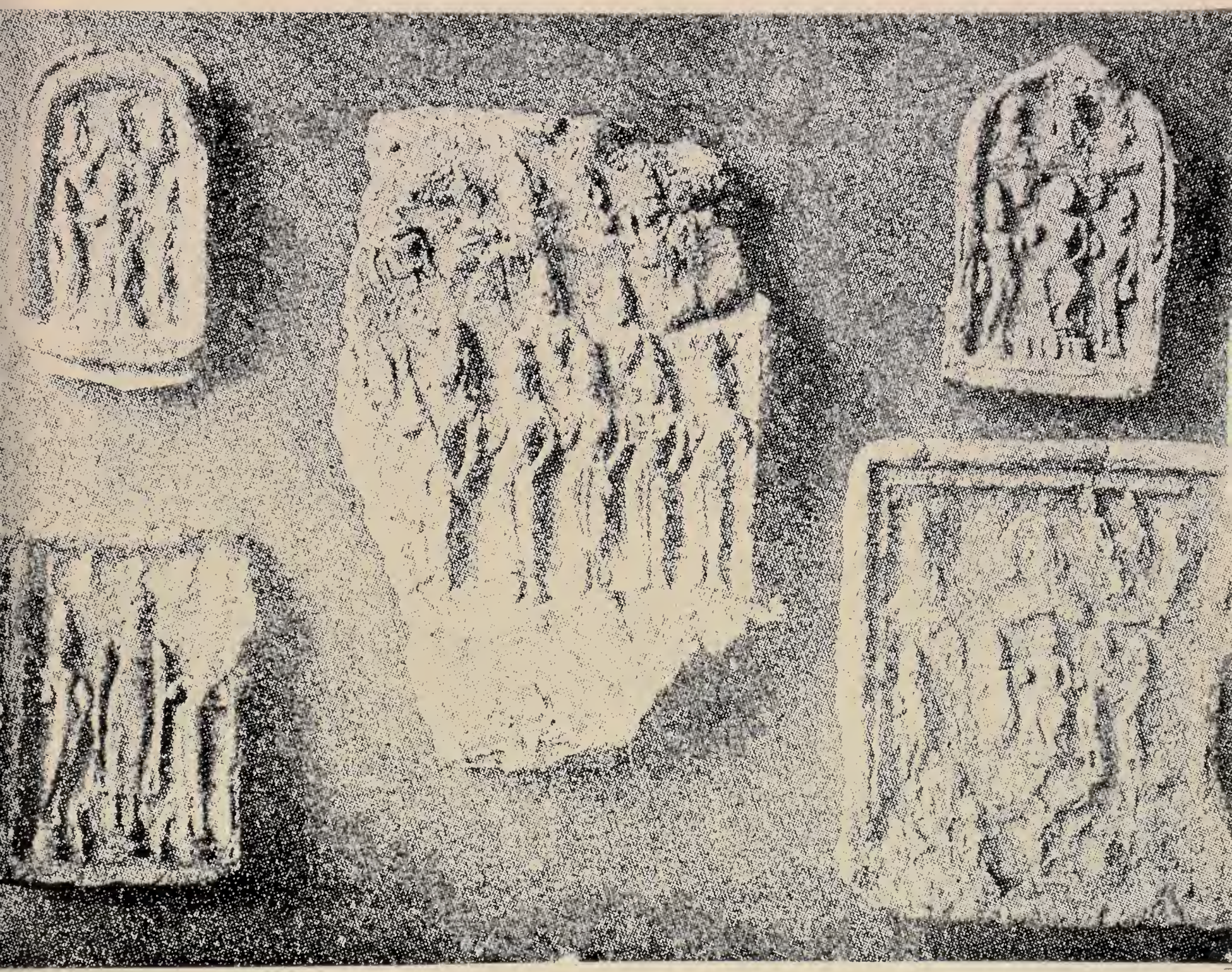

รูปที่ ๑ ก.

พระพิมพ์อินเดีย ได้มาจากท่ากระดาน จังหวัดไชยา

รูปที่ ๑ ข.
ตัวอย่างแม่พิมพ์สมัยขอม

รูปที่ ๒ พระพิมพ์สมัยทวาราวดี
เรื่องมหาปาฏิหาริย์ ได้มาจากพระปฐมเจดีย์ และเมืองพัทลุง

ก.

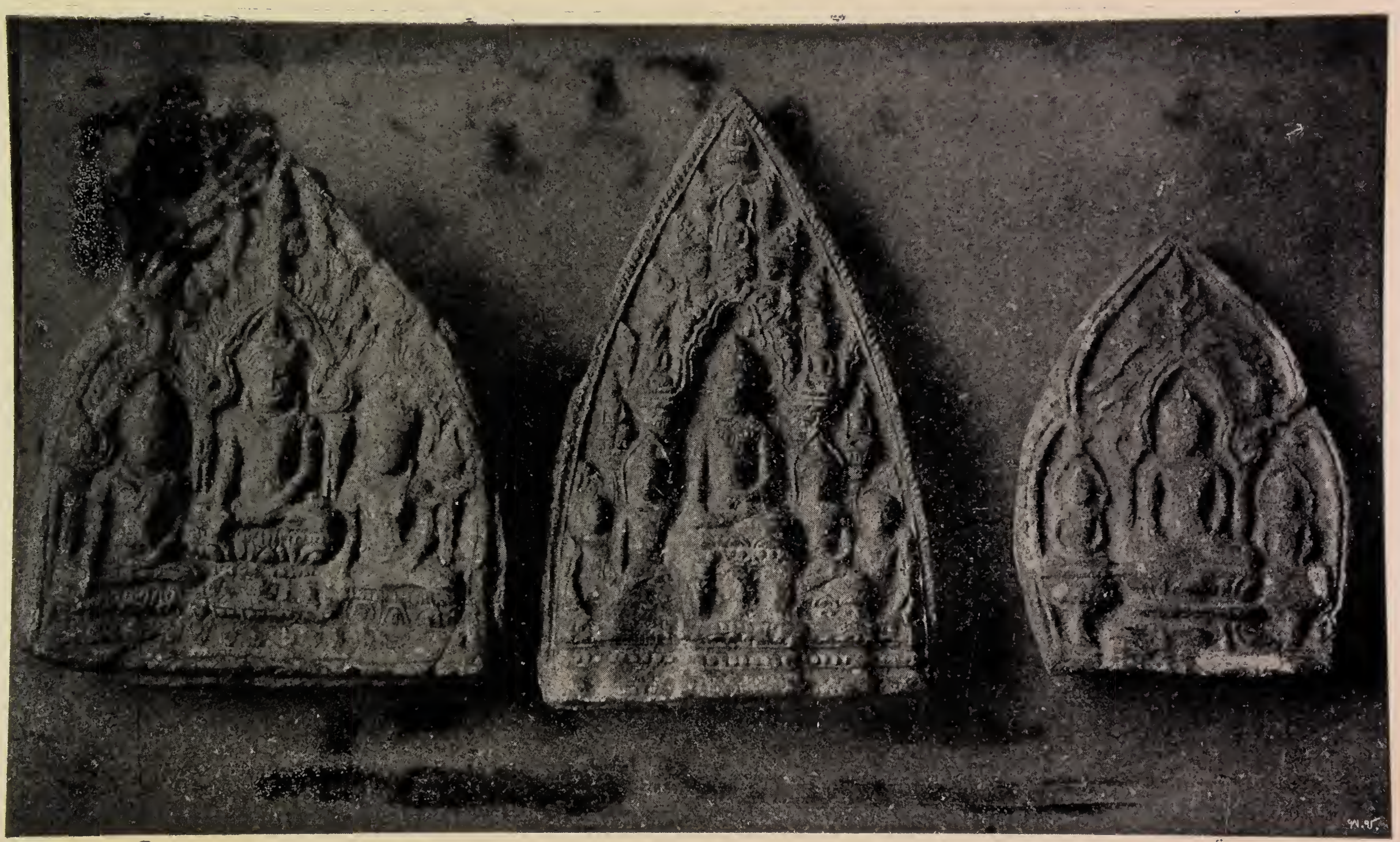

ข.

รูปที่ ๓ พระพิมพ์สมัยทวาราวดี เรื่องมหาปาฏิหาริย์ ได้มาจากเมืองราชบุรี

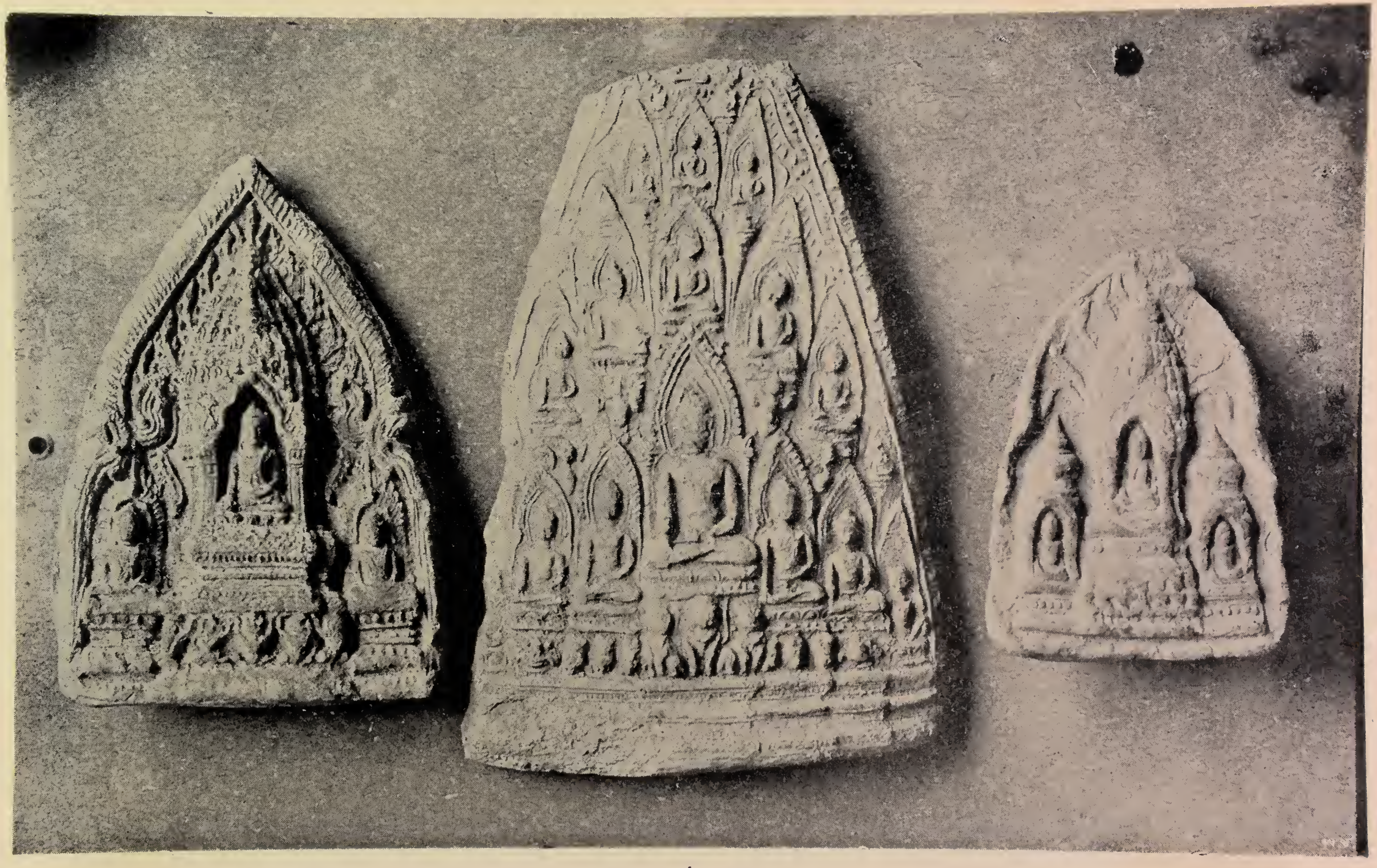
รูปที่ ๔
พระพิมพ์สมัยทวาราวดี ได้มาจากพระปฐมเจดีย์

รูปที่ ๕
พระพิมพ์สมัยทวาราวดีรุ่นหลัง
ได้มาจากเมืองราชบุรี เมืองเพชรบุรี และเมืองนครศรีธรรมราช

รูปที่ ๖
พระพิมพ์สมัยทวาราวดีรุ่นหลัง
ได้มาจากเมืองกาญจนบุรี และเมืองนครศรีธรรมราช

รูปที่ ๗

พระพิมพ์สมัยทวาราวดีรุ่นหลัง ได้มาจากพระปฐมเจดีย์

รูปที่ ๙

พระพิมพ์สมัยศรีวิชัย พระพุทธรูปต่าง ๆ ได้มาจากเมืองพัทลุง และเขาขรม เมืองไชยา

รูปที่ ๑๑

พระพิมพ์สมัยขอม

รูปพระโพธิสัตว์ ลัทธิมหายาน

ได้มาจากเมืองสุพรรณบุรี

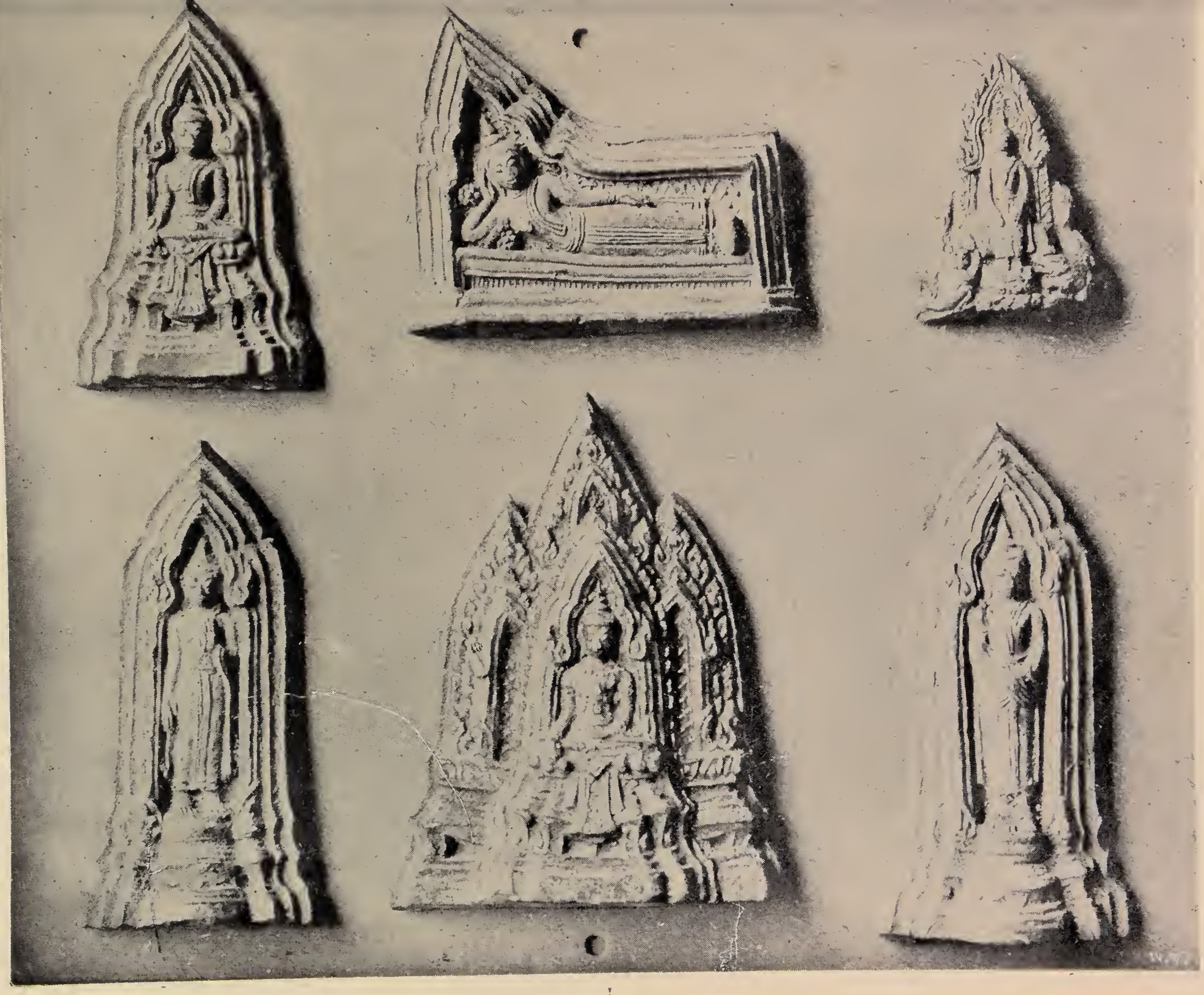
รูปที่ ๑๒
พระพิมพ์สมัยสุโขทัย
พระพุทธรูปปางลีลา (กำแพงเขย่ง)
ได้มาจากเมืองสุโขทัย

รูปที่ ๑๓

พระพิมพ์สมัยสุโขทัย พระพุทธรูปปางลีลา

ได้มาจากเมืองสุพรรณบุรี

รูปที่ ๑๔

พระพิมพ์สมัยศรีอยุธยา พระพุทธรูปปางต่าง ๆ

รูปที่ ๑๕

พระพิมพ์สมัยศรีอยุธยา พระพุทธรูปทรงเครื่อง
ได้มาจากพระปฐมเจดีย์

ภาพพระพุทธรูปปางต่าง ๆ

พระพุทธรูปสมัยทวาราวดี
(ระหว่าง พ.ศ. ๑๑๐๐ – ๑๖๐๐)

๑. ปางปฐมเทศนา
๒. ปางสมาธิ ขัดสมาธิราบ
๓. ปางมารวิชัย ขัดสมาธิเพชรก็มี ขัดสมาธิราบก็มี
๔. ปางเสด็จลงจากดาวดึงส์
๕. ปางมหาปาฏิหาริย์ หรือ ยมกปาฏิหาริย์
๖. ปางประทานอภัย
๗. ปางประทานพร
๘. ปางโปรดสัตว์ (พระหัตถ์ขวาจีบน้ิวพระหัตถ์ท่าแสดงธรรม พระหัตถ์ซ้ายหงายฝ่าพระหัตถ์ไปข้างหน้าในท่าประทานพร บางทีก็ถือชายจีวร)
๙. ปางนาคปรก
๑๐. ปางไสยา

พระพุทธรูปสมัยศรีวิชัย
(ระหว่าง พ.ศ. ๑๒๐๐–๑๘๐๐)

๑. ปางมารวิชัย มีทั้งขัดสมาธิราบและสมาธิเพชร
๒. ปางลีลา
๓. ปางเสด็จลงจากดาวดึงส์

๔. ปางโปรดสัตว์

๕. ปางประทานอภัย

๖. ปางนาคปรก

๗. ปางเทศนา

๘. ปางมหาปาฏิหาริย์ หรือ ยมกปาฏิหาริย์

พระพุทธรูปสมัยลพบุรี

(ระหว่าง พ.ศ. ๑๕๐๐–๑๘๐๐)

๑. ปางเสด็จลงจากดาวดึงส์ มีทั้งจีบน้ำพระหัตถ์ข้างเดียวและสองข้าง

๒. ปางประทานอภัย

๓. ปางประทานพร

๔. ปางโปรดสัตว์

๕. ปางนาคปรก มีทั้งอย่างองค์เดียว และอย่างรัตนตรัยมหายาน (พระพุทธรูปนาคปรกอยู่กลาง พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรอยู่ข้างขวา นางปัญญาปารมิตาอยู่ข้างซ้าย)

๖. ปางมารวิชัย ขัดสมาธิราบ

๗. ปางสมาธิ ขัดสมาธิราบ

พระพุทธรูปสมัยเชียงแสน
(ระหว่าง พ.ศ. ๑๖๐๐–๒๐๕๑)

๑. ปางมารวิชัย ขัดสมาธิเพชร และขัดสมาธิราบ
๒. ปางสมาธิ ขัดสมาธิราบ และขัดสมาธิเพชร
๓. ปางอุ้มบาตร
๔. ปางประดิษฐานรอยพระบาท
๕. ปางไสยา
๖. ปางนั่งห้อยพระบาท
๗. ปางลีลา
๘. ปางรำพึง
๙. ปางประทับยืน
๑๐. ปางถวายเนตร

พระพุทธรูปสมัยสุโขทัย
(ระหว่าง พ.ศ. ๑๘๐๐–๑๕๘๑)

๑. ปางไสยา
๒. ปางลีลา
๓. ปางประทานอภัย มีทั้งยกพระหัตถ์ข้างเดียวและสองข้าง
๔. ปางมารวิชัย มีทั้งขัดสมาธิราบและขัดสมาธิเพชร
๕. ปางสมาธิ ขัดสมาธิราบ
๖. ปางประทานพร
๗. ปางประทับยืน

พระพุทธรูปสมัยศรีอยุธยา
(ระหว่าง พ.ศ. ๑๘๙๓-๒๓๑๐)

๑. ปางไสยา
๒. ปางมารวิชัย ขัดสมาธิราบ และขัดสมาธิเพชร
๓. ปางสมาธิ ขัดสมาธิราบ และขัดสมาธิเพชร
๔. ปางประทานอภัย มีทั้งยกพระหัตถ์ข้างเดียวและสองข้าง
๕. ปางปาเลไลยก์
๖. ปางลีลา
๗. ปางประทับยืน

พระพุทธรูปสมัยรัตนโกสินทร์
(ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๓๒๕ ลงมา)

๑. ปางมารวิชัย ขัดสมาธิราบ
๒. ปางสมาธิ ขัดสมาธิราบ
๓. ปางประทานอภัย มีทั้งยกพระหัตถ์ข้างเดียวและสองข้าง
๔. ปางไสยา
๕. ปางขอฝน (ปางคันธาระ)
๖. ปางปาเลไลยก์

พระพุทธรูปปางปฐมเทศนา
สมัยทวาราวดี
พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร

พระพุทธรูปปางสมาธิ

สมัยทวาราวดี

พระพุทธรูปปางมารวิชัย

สมัยทวาราวดี

พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร

พระพุทธรูปปางเสด็จลงจากดาวดึงส์
สมัยทวาราวดี
พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร

พระพุทธรูปปางยมกปาฏิหาริย์
สมัยทวาราวดี
พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร

พระพุทธรูปปางประทานอภัย
สมัยทวาราวดี
พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร

พระพุทธรูปปางโปรดสัตว์
สมัยทวาราวดี
พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร

พระพุทธรูปปางนาคปรก
สมัยทวาราวดี
พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร

พระพุทธรูปปางมารวิชัย
สมัยศรีวิชัย
พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร

พระพุทธรูปปางมารวิชัย
สมัยศรีวิชัย
พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร

พระพุทธรูปปางลีลา
สมัยศรีวิชัย
พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร

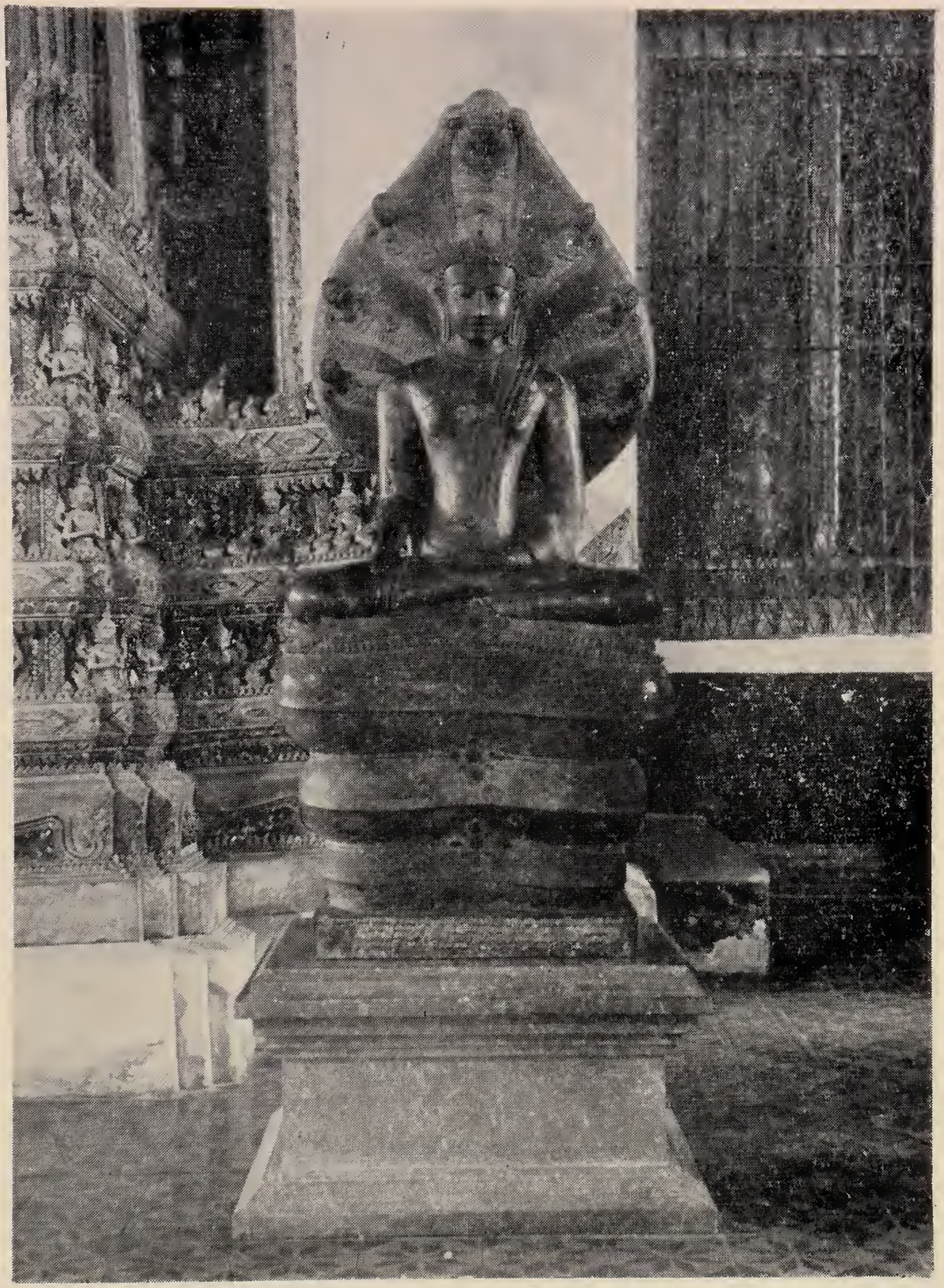
พระพุทธรูปปางเสด็จลงจากดาวดึงส์
สมัยศรีวิชัย
พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร

พระพุทธรูปปางโปรดสัตว์
สมัยศรีวิชัย
พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร

พระพุทธรูปปางประทานอภัย
สมัยศรีวิชัย
พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร

พระพุทธรูปปางนาคปรก
สมัยศรีวิชัย
พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร

พระพุทธรูปปางเสด็จลงจากดาวดึงส์
สมัยลพบุรี
พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร

พระพุทธรูปปางประทานอภัย
สมัยลพบุรี
พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร

พระพุทธรูปปางโปรดสัตว์
สมัยลพบุรี
พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร

พระพุทธรูปปางนาคปรก
สมัยลพบุรี
พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร

พระพุทธรูปปางมารวิชัย
สมัยลพบุรี
พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร

พระพุทธรูปปางสมาธิ
สมัยลพบุรี
พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร

พระพุทธรูปปางมารวิชัย
สมัยเชียงแสน

พระพุทธรูปปางสมาธิ
สมัยเชียงแสน
พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร

พระพุทธรูปปางอุ้มบาตร
สมัยเชียงแสน
พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร

พระพุทธรูปปางประดิษฐานรอยพระบาท
สมัยเชียงแสน

ᑭᓇᐯᒪᔨᑦ ᑲᑎᕕᓂᖅᓯᒪᔪᖅᑕᒪᑦ ᐊᑐᕐᓇᖅᑐᖅ ᐊᑐᕐᓇᖅᑐᖅ ᐊᓯᐊᓂᖅ ᐊᓯᐊᓂᖅ ᐃᓄᐃᑦ ᐃᓄᐃᑦ ᐊᓯᐊᓂᖅ ᐊᓯᐊᓂᖅ ᐃᓄᐃᑦ ᐃᓄᐃᑦ

พระพุทธรูปปางประทับนั่งห้อยพระบาท
สมัยเชียงแสน
พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร

พระพุทธรูปปางประทับยืน
สมัยเชียงแสน
พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร

พระพุทธรูปปางถวายเนตร
สมัยเชียงแสน
พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร

ᥴᥙᥒᥲᥴᥱᥲ ᥑᥲᥒᥲᥒᥙᥴᥲᥒᥲᥒᥲᥴᥙᥒᥲᥴᥱᥲ

ᥑᥲᥒᥲᥒᥙᥴᥲᥒᥲᥒᥲᥴᥙᥒᥲᥴᥱᥲ

ᥑᥲᥒᥲᥒᥙᥴᥲᥒᥲᥒᥲᥴᥙᥒᥲᥴᥱᥲ

พระพุทธรูปปางลีลา
สมัยสุโขทัย
พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร

พระพุทธรูปปางมารวิชัย (สมาธิราบ)
สมัยสุโขทัย

พระพุทธรูปปางมารวิชัย (สมาธิเพชร)
สมัยสุโขทัย

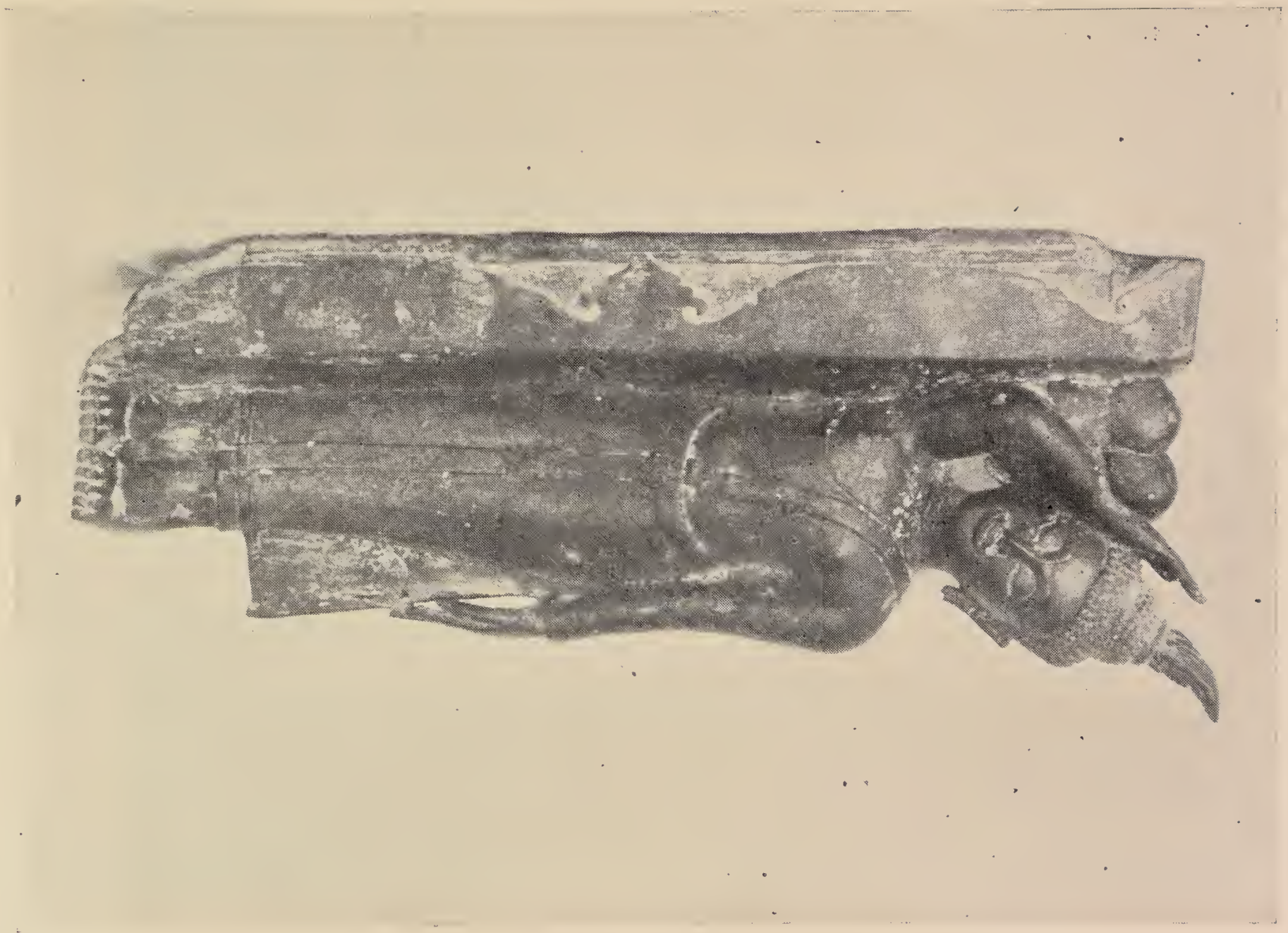

พระพุทธรูปปางประทับยืน
สมัยสุโขทัย
พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร

ᏣᎾᏰᏍᎩ ᏧᎾᏕᎶᏆᏍᏗᏱᎾᏍᎩᏯ ᏔᎵᏁ ᎤᏂᏣᏘ ᏧᏂᎸᏫᏍᏓᏁᎸᎯᏍᎩ

ᏗᎦᏚᎲᎢ ᎤᏂᏣᏘ ᏧᏂᎸᏫᏍᏓᏁᎸᎯᏍᎩ

ᏣᎾᏰᏍᎩ ᏧᎾᏕᎶᏆᏍᏗᏱᎾᏍᎩᏯ ᏔᎵᏁ ᎤᏂᏣᏘ ᏧᏂᎸᏫᏍᏓᏁᎸᎯᏍᎩ

พระพุทธรูปปางมารวิชัย

สมัยอยุธยา

พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร

พระพุทธรูปปางสมาธิ

สมัยอยุธยา

พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร

พระพุทธรูปปางประทานอภัย (ห้ามสมุทร)

สมัยอยุธยา

พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร

พระพุทธรูปปางปาเลไลยก์

สมัยอยุธยา

พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร

พระพุทธรูปปางลีลา

สมัยอยุธยา

พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร

พระพุทธรูปปางมารวิชัย
สมัยรัตนโกสินทร์
พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร

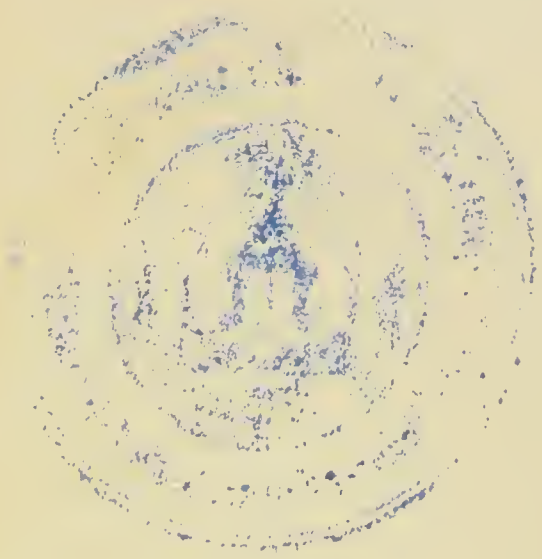

พระพุทธรูปปางสมาธิ
สมัยรัตนโกสินทร์
พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร

พระพุทธรูปปางประทานอภัย (ทรมานพระมหาชมภู)
สมัยรัตนโกสินทร์
พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร

ꤷꤢꤡꤢꤡꤢꤡ

พระพุทธรูปปางขอฝน
สมัยรัตนโกสินทร์
พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร

หอสมุดแห่งชาติ

พิมพ์ที่โรงพิมพ์พระจันทร์ ท่าพระจันทร์ พระนคร
นายสนั่น บุณยศิริพันธุ์ เจ้าของ ผู้พิมพ์ ผู้โฆษณา ๒๕๐๘